

НЕСТОР РІПЕЦЬКИЙ

СОНЦЕ
СХОДИТЬ
ІЗ

М.Д.

НЕСТОР РІПЕЦЬКИЙ

СОНЦЕ СХОДИТЬ ІЗ ЗАХОДУ

(Історія майже правдива).

diasporiana.org.ua

ТОРОНТО

1954

Накладом Книгарні "Арка".

ОБКЛАДИНКА
мистця М. Дмитренка

Накладом Книгарні "Арка"
575 Queen St. West
Toronto, Ont.

Printed by The Basilian Press, Toronto, Ont., Canada

I.

...поляки ...німці ...большевики ...мадяри ...румуни і взагалі чорт зна хто. Від Заходу на Схід... Від ранку до ночі... Від ночі до ранку пливуть, ідуть, їдуть... Блискають шоломи на сонці... Червоніють кров'ю заплилі очі вночі... Від мор'я до мор'я — вогні... Від гір до гір — вибухи... Від обр'ю по обр'ї — луни... Схвилювані ріки бризкають брудними хвилями на береги, а земля кривавить глибочезними ранами, що їх вирізали на її живому тілі танки. Ворожі танки. Танки ж, як божевільні почвари сунуть уперед... Без стриму... Без зупину... Як доля грізна, але неминуча. П'яні вояки переможних армій попід руки по закурених вулицях із п'яними жінками. Повними пригорщами схватують останні радості життя, яке, може через хвилину, як останній глоток руму із розбитої пляшки, вилетіть. Дійсне перемішане з недійсним, як кров із порохом на закуренім просторі. В завулках поруйнованих міст шелест марок, рублів, фунтів, долярів. Хто має їх досить, той може купити навіть те, чого немає. Але хто має зброю, той може дістати все і без грошей. Бувають часи, коли куля більше варта від золота.

— Схід привик до нагайки, — каже генерал переможної армії, — уживайте її, скільки хочеться.

Повітря пахне млосно. Запах весняної землі перемішаний із випарами крові. Земля встелена трупами. Всі вони однакі, із широко відкритими очима, що замерзли від болю.

Генерал переможної армії вириває наган із кобури і стріляє в образ на стіні. Обличчя святого скривилося від болю і папір роздерся.

— Віллі! — скрикує із робленим острахом молода жінка.

— Навіть святі безсильні супроти нас! — каже генерал і схвативши молоду жінку пристрасно впирається в її черлені, повні уста.

Із радіоапарату пісня.

Гимн божевільної епохи:

— Все проминається... все...

Хто знає, що буде завтра? А втім, хто й цікавий на те? Важне сьогодні. Сьогодні є горілка, сьогодні розбурхана весною молода жінка, сьогодні все, а завтра хай чорти поберуть. Молода жінка подається, ніби пробує відштовхнути генерала, але насправжки вона притягає його до себе.

І саме, коли розшаліле море пристрастей мало залляти береги, сталося щось несподіване.

Двері розірвалися із несамовитим грюкотом і блиснуло від них холодом і смертю. Генерал переможної армії рванувся, але, заки він досягнув зброю, дуло здригнулося тричі і генерал звалився на землю, вибльовуючи кров, як харкотіння. Молода жінка зірвалася, руками пробуючи закрити свою наготу. Було видно, як кров хвилювала в напучнявілих жилах її тіла.

А постать, що в дверях, виростала перед її широко відкритими очима все виразніше й виразніше, як присуд. І все, що було впало за обрії, впливало назад.

— Миколо! — скрикнула молода жінка в припливі холодної свідомості і впала на софу, не пробуючи вже нічого закривати.

А постать у дверях мовчала, мов у кам'яну скелю

перемінившись. Жінка провела руками по чолі, ніби пробуючи відсунути занавісу, що ще перед очима тремтіла і белькотіла щось губами, з яких втікла вся кров. А постать бовваніла в дверях, як привид із горючими очима.

— Миколо... — жінка тремтіла і голос її тремтів, — ні..., ні... — це неможливе...

І тоді почувся сухий голос.

— В дивні часи прийшлося нам жити, неправда ж? Коли померші воскресають...

І наган рванувся, раз, другий, третій... Молода жінка зів'яла, скрутилася на софі, здригаючись.

Тріснули двері і стало тихо...

**
*

А полки гнали за полками... Армії за арміями. Від дикого реву сонце темніло. Ранені коні стогнали ще страшніше, як люди і били копитами землю, запінуючись розпукою. Горіли міста й села.

Переможені відступали, залишаючи за собою пустиню.

Комісар Сапожніков керував евакуацією і він відчував особливе вдовolenня, коли бачив, як з його власного наказу розсипалися в руїнах міста, міста цієї проклятої країни. Луни розливалися від обрію по обрій. Горів край вічних ворохобників. А на згарищах повстане новий світ, світ його, комісара Сапожнікова, в якому не буде нікого, хто важився б противитися його, комісара Сапожнікова волі. Комісар підходить до будинку театру. Театр уже замінований. Артисти ждуть авт, що мають їх забрати. Властиво комісар більше тишився б, коли б він міг зірвати театр враз із тими клятими артистами, але, — тут комісар усміхається кисло, — на все прийде час. Він здоровить артистів і його очі зупиняються на постаті молодої жінки, що, понуривши голову вниз, сидить на старім чемодані.

— Здорові були Віро Антоновно.

Жінка здригнулась, як від уколу, але не піднесла голови.

— Я розумію ваші почуття, розумію, — сказав комісар, — але ж що ж: це війна. У війні ж немає милосердя. У війні немає пощади. Але це ніщо. Ми повернемось і тоді все відбудуємо. Ще краще, як було. Ви вірите, що ми повернемось? Ні?

Жінка мовчала, як статуя.

Заїхали авта.

Комісар поклав свою важку руку на її рам'я.

— Шасливої дороги. І вірте мені, що я неабияк жалував би, коли б на сценах наших нових театрів, ви розумієте: нових театрів, вас забракло...

Жінка зірвалася, схватила свої клунки і побігла вулицею вдолину. Над місто спливав гул недалекого бою. Жінка йшла вулицею, поспішаючи, геть від театру, геть від авт, на які вантажились артисти, геть від комісара Сапожнікова, що стояв скулений, пильно дивлячись за нею. Комісар Сапожніков випростався, вирвав револьвер і сипнув кулями в сторону прімадонни Віри Антоновної. Вона розкинула руками, випустивши свій чемодан і впала на вулицю, судорожно здригаючись.

— Завантажуватись! — зрепетував комісар, ховаючи револьвер до кобури. — Я все знав про її протидержавні заміри. Вона хотіла залишитись, щоб піти на службу ворогові...

**
*

А колони гнали за колонами... Полки за полками...

Армії здоганяли армії. Земля горіла, як запалена куча ріща. Переможці тратували пожарища і клали на них свою печать. Кров парувала і застеляла небо важкими, брудночервоними хмарами. Надтягала бур'я.

Жінки продавали свої вимняті тіла, а чоловіки про-

бували продати свої брудні душі. Шелестіли марки, рублі, фунти і долляри. Яка ціна людині?

Перед старшиною ворожої армії стояла людина.

— Ваша національність?

Людина підскочила кумедно, пробуючи виструнчитись по військовому.

— Іх мельде гегорзам, унтероффіцір дер естрайхішер арме...

Старшина переможної армії пильно дивився йому в очі.

— За чим ви прийшли?

Людина замняла шапку в неспокійних руках. Очі забігали по стінах.

— Я вважаю своїм обов'язком зголоситися до служби. Ви розумієте мене? Я не можу глядіти бездільно, як усякий непевний елемент, користаючи із вашої непоінформованости в місцевих відносинах, пробує ловити рибку в каламутній водичці... Вам треба знати, що наш повіт, це особливо небезпечний відтинок. Тут завжди націоналісти були сильні. Ті, знаєте, що у Львові...

Старшина махнув рукою.

— Я знаю... Ми все знаємо.

Він бачив таких всюди. На сонячних полях Франції, між тюльпановими городами Голандії, в Софії, у Варшаві.

— Я призначую вас командантом місцевої поліції.

Людина зігнулася, носом досягаючи майже землі.

— Яволь, гер майор!

Людина усміхнулася. Показалися жовті, вищерблені зуби.

Старшина нетерпеливо киває рукою. Йому робиться млісно. Він хоче позбутися тієї людини, яку щойно завербував собі до служби.

Людина тихо, по гадиному висувається і майор наливає склянку горілки.

— Майн Гот, керування світом, це гидкий фах...

**
*

А армії женуть за арміями, збиваючись у жахливому стиску. Понад землею хмарами пливуть вістки. Ніхто не знає, звідкіля вони випливають, ніхто не знає, куди вони пливуть.

— Знаєте, пане товаришу, воно буде зміна...

— Адже ж, чули: Стецька і Бандеру розстріляли в Берліні...

— Га, шкода хлопців, але чого робити дурниці?

— Після упадку Києва буде проголошення...

— Очевидно, не смаркачі там матимуть голос...

— Це ж хіба ясно, пане товаришу!

Війна відкочується на Схід, як лавина. Втихає гуркіт гармат і хрипле гудіння танків. На довго? Хто знає!

Хто знає, кудюю котиться історія? Хто може бачити її слід? Хто знає, коли вибухає вулкан?...

**
*

— А крім того, я свищу на німців і гештапо! —

В дверях стояла струнка постать із мрійливими очима, з довгим волоссям, закинутим на карк, з гострим носом і відстаючими вухами, з пливкими рухами тіні і шорстким голосом. У нім крилася якась дивна мішанина характерів. Микола був всім і нічим. Люди знали його багато літ, але признавались відкрито, що зовсім його не розчовпали. Микола виринав і пропадав, як буря; цілими місяцями не було про нього ніякої вістки, і ніхто не знав, чи живий він ще, чи ні, але відтак він завжди показувався знову і трудно було довідатись, що він робив і де бував.

Він казав:

— Мої любі, питаєте де я бував? А вітру поспитайте, де він вчора гуляв і кого завтра лоскотатиме своїми подувами. Я, як вітер. Був всюди і — ніде.

В кімнаті сиділо їх чотирьох.

Надворі стояв день. Такий поосенілий день такого дивного вересня, коли на землю облітало криваво-черлене листя, як сльози. А плакати було чого. Це ж бо було того вересня, коли села й ліси купалися в повіддях несподіваних вибухів нечуваної боротьби. Це було ж того вересня, коли на мурах щораз частіше появлялися все довші й довші списки розстріляних і щораз більше матерей, сестер і жінок обвивав серпанок жалоби. Це ж було того самого вересня, коли появилася велике оголошення, в яким обіщувалась "висока нагорода тому, хто причиниться до спіймання організатора терористичних банд Миколи Орлича".

І саме в такий день він зайшов між них, спокійний і безжурний, неначе б то не за ним ганялися тічні гончих псів.

Заремба зірвався.

— Миколо, ви божевільні. Як можна так неосторожно лізти у вовчу пашеку!

А Микола спокійно сів у крісло і засміявся.

Як та людина дивно сміється?

— Я й не знав, що мої приятелі у вовків поперекидались. Я все знав вас, мої любі, як ніжних, ліричних баранчиків.

— Ви зле зіграєте ролю воскреслого Дон-Кіхота, — скрикнув хтось. — Сьогодні не можна ганятись за фантомами.

Микола встав.

— Ви помиляєтесь, мої любі. Те, що багацько людей вважає привидами, уявою створеними, фантомами, стало в наш час живою дійсністю і мусить згинуть, коли не хочемо всі зайняти місце в домах для божевільних. Оті, фантоми, по вашому, ожили і хіба ви не чуєте їхніх холодних лап на своїх горлах? Чи їх смердячий сіркою віддих не пече ваших облич? Чи не блискають вогнями їхні прокляті очі? Тепер вже замало свяченої води, щоб

відігнати диявола. Він зірвався з припони і кропить, всіх кропить своєю пекельною водою. Чи не бачите потопа, що розіллалася і підходить все вище, вище, до горла?

Стало тихо. Шум міста спливав біля хати, як небезпека.

Він стояв великий, такий, якими колись мусіли бути старозавітні пророки. Його очі кололи гострими мечами, а слова, як важенні камені падали на серця і причавлювали їх.

— Горе всім, що живуть поза часом і простором. Горе, кажу! Одного дня прийде під ваші двері народ і зажадає рахунку і що тоді? Що скажете йому, скривавленому, змученому, порізаному борознами страшного терпіння, але із переможною короною на голові? Горе тим, що затискатимуть тоді уста, бо серця їх порожні. Горе тим, що сліпі й глухі були, бо нечувана ясність поразить їх жорстоко, а золотий голос проріже серця їх негасимим болем.

Микола товк кулаками по столі і могло здаватися, що це рука долі товче своїми залізними кулаками по серці. Могло здаватися, що тисячі очей вп'ялилися в обличчя, відповіді на вогнисті питання ждучи.

А він відходив. Ще ніби десь іздалеку донісся його голос:

— Хто має очі, хай глядить!

І світ задержався на хвилину в напруженні, а відтак знов покотився розпаленими просторами...

**

Армії здігнали армії і сонце заслонилося від жаху білою хмаркою.

Шелестіли доляри, франки, фунти, леви і доляри. Смерть станула на обр'ю й голодними очима дивилася на землю. Діти шукали матерей, але їх не було. Дорогами йшли довгі колони невірників, яким сонця волі вже

ніколи не судилось оглядати. Догаряли хати і попеліли іскри.

Ніхто не бачив ні початку, ні кінця. Переможці змішувалися на побойовищах із переможеними і всім їм однаково заморожував чола жах смерти.

Аж земля дрижала.

Неначе перед вибухом вулькану.

Десь там у підземних надрах сили збиралися грізні і шуміли. Кипіли, перевалюючись вузькими підземними шахтами, розриваючи нутро старої планети, шукаючи місця, щоб прорватись на поверхню.

І вкінці темрява сплила на землю. Стало темно, аж лячно. Зорі спопеліли і розсипалися сивим порошком по всесвіті. Не стало зір.

Чи ще коли зійде сонце?...

В таку ніч Борис Мельник говорив, широко розводячи руки. І його постать дивно коливалася в світлі блимаючого каганця.

— Ти не розумієш ситуації. Ти пережив ціле життя в підпіллі і тебе осліплює сонце. Я погоджуюсь, що цей страшний катаклізм струсонув підставами світа. Але й бо тим світом треба було струсонути. Це ж зустрілися дві первісні сили: добро із злом. Як ніколи треба терпеливості. Великої терпеливості. В остаточному диковинні сили Азії згинуть. А ти й твої друзі рветесь хаотично, вмішуючись у цей монументальний змаг, пробуючи змінити природній біг історії. Бо вас осліплює сонце.

— А де ж воно, оте сонце?

Запит завис у повітрі, як розпука.

Борис Мельник вдарив п'ястком об стіл, аж застогнав, подавшись.

— Воно зійде, друже, зійде.

— Я боюся, — казав глухо другий, — що заки воно зійде, не буде вже кому його оглядати.

Борис Мельник патетично повернувся до вікна.

— Тільки гляди, воно ось-ось покажеться.

Той підвівся.

— Куди ж ти дивишся, Борисе? Чи твоєму сонцю зійти з тієї сторони?

Борис повернувся.

— Чи ж не ми саме вірили в неможливе? Чи не повстає на наших очах новий лад, чи все не починає йти новими дорогами? Чи ж не так? Зійде воно, зійде зі Заходу тільки.

І стало тихо. Борис став у вікні, а той, як тінь відходив в темінь.

— Тільки, щоб була від того сонця не спеліло все живе.

І він розплився в темряві.

В темряві, в якій втопився початок і кінець...

В темряві, що була аж густа...

В темряві, яка була, коли ще нічого не було і яка правдоподібно буде, коли вже нічого не буде...

II.

Пекучий біль обпарив тіло і сотками дрібних, гострих зубів вгризся у серце. А відтак у голові знявся шум і повіки здригнулися раз і другий. І тоді відкрилися очі. Глибокі, може навіть бездонні, сині очі, що заходили мрякою. Тишина заслонила вікна і двері й очима вічності гляділа прямо в душу. І все було вже мертво: і ноги і руки, і навіть уста, тільки серце й очі ще жили. І очі ті дивилися в далечінь вічності, що стояла кам'яна, непорушна, як суддя. А рештки крові виливалися із серця і серце топалося, як брила льоду під теплими променями. А по молодім, закам'янілім від болю обличчі сплила сльоза.

— шумлять смереки на верховині. Над смереками блакитне, безкрає небо, а в озерах, що між соннами, сонце розбивається тисячами відблисків, немов величезне дзеркало, розтрісшись на дрібні кусні. А коли пристає посередині неба, на полудень, здається і час стає, зупиняється, щоб надихатись солодким запахом живиці, малинників й ожинників, запахами тисячоколірних цвітів, що на зрубках до сонця витягаються. Широкою дорогою, що засипана минулорічним чатинням, можна вийти на поляну серед лісів. І там, сівши на пні давнє зрубаного дерева, можна

лічити метеликів, що тріпотінням своїх веселих крил розхвильовують тепле повітря. Там можна вслухатись у мельодійний шум джмелів і диких бджіл, що за солодким медом шукають; можна пити і пити без кінця красу смерекової країни. І красою тією повниться серце. Пучнявіє воно, як джерело водою, аж поки почування ті хвилюючі не переллються за береги, як вино через вінця кришталевого келиха, обриваючи шумом зелену траву, розквітле цвіття і навіть метелика, що надто близько підлетів.

А в долині, притулившись до гір, як ластів'яче гніздо до стіни, сивіє село. Дорога, що збігає униз, веде до села. Посередині села церква. Стара церква, поросла віками, як мохом, дерев'яна, серед яблунь і груш, як старенька бабуся серед унуків. А зараз біля церкви приходство. З одної його сторони — обороги, аж під стріху наповнені пахучим молодим сіном, а з другої сторони, лімби між кущами рож. Рожі цвітуть червоно і їх цвіття перетерте із цукром так страшенно смакує!

Перед дерев'яним ганком — жовтий візок. Чорні, як галки коні нетерпеливо б'ють копитами об землю...

— Надійко, де ж ти дитино, подіваєшся?

Їмость Добринська ломить руки зовсім таки розпучливо.

— Ти ж спізнишся, дитино!

Надійка, як гірська пташка підбігає до матері і, схвативши її в обійми, закручує нею якогось дивного піруета.

— Я вже готова, мамцю...

Пані Добринська виривається із її обнять і обтирає хустинкою піт із чола.

— Ти, дитино, вже ніколи не споважнієш...

А дитина, як вітер, оббігла всі кімнати і прощається з батьком.

— А вважай на себе, Надійко, вважай! Знаєш, часи непевні... — каже отець Михаїл поважно і в

Його очач блищать сльози. Він цілує дочку в чоло і крадькома всуває в кишеню її плаща сувій шелестливих паперів. — Тільки не кажи мамці...

Пані Добринська любить лад і порядок і ніколи не схвалює звички отця Михаїла давати дітям стільки грошей, скільки можна, а не стільки, скільки потрібно.

Іван тріскає батогом завадіяцьки і коні зриваються до бігу. Надійка махає рукою батькам на прощання, але курява ховає і батьків і плебанію зперед її очей.

...А смереки шумлять, обтрясаючи решту минулорічних шишок на землю...—:

Жінка лежить непорушно і не бачить, як струмки молоді, черленої крові спливають на килим і як від крові тієї ще більше червоніють і так червоні цвіти на килимі тому. Вона тільки чує, як друга сльоза, велика і важка випливає із очей, як із підземного джерела і пливе вдолину, різьблючи глибоку борозну на її обличчі.

—: на обрїях клацають сухо замки крісів. Зза обрїїв несподівані вогні. Зза обрїїв надходить війна. Все, що було, валиться, а що буде — Господь відає. Теплий осінній вітер несе приглушений шепіт, що ніби із надрів землі, чи може із надрів змученого людського серця виривається.

— О, Господи, хай буде гірше, тільки інакше...

Валки завантажених автомобілів зі Заходу на Схід, зі Сходу на Захід, з Півночі на Південь і з Півдня на Північ. Незнайомі люди з тривогою дивляться через відкриті вікна на незнайомі поля. Куди вони ідуть? За чим вони женуть? Авта підскакують кумедно, на вибоїстих дорогах, як розгублені, чи вовком розігнані вівці по лісі, а відтак застрягають, випаливши всю бензину, посередині доріг. Незнайомі люди вилазять з авт, вимахують безпомічно руками. Шелестять дорогі, зімняті сукні чужих дам і самі вони плачуть безперестанно. Найкраще авто можна виміняти за найгіршу коняку, але хто хоче авта? Так

і залишаються просто посередині дороги, або в якомусь рові, а їх власники із очима повними розпуки дивляться без цілі вперед. І їхні незвичні до ходи ноги волочаться кам'яними дорогами незнаной країни серед доспілих піль, попри соломою криті хати, яких вікна блискають темінню і ненавистю.

По дорогах вганяють сільські хлопчаки, влізають до залишених авт і вирізують шкуру, відкручують усе, що можна відкрутити. Із таких самих авт, яких сама поява так ще недавно наганяла страх. Як то на світі все міняється!

А зза обрїїв, як янголи несподіваної смерти вириваються дикими яструбами літаки і стріляють по дорогах, по рештках колон, що посуваються останніми краплями дорогоцінної бензини.

Валиться світ. . .

А, може, у відблисках воєнних заграв родиться новий, кращий? Хто знає?

Надія Орлич шиє прапори. Дорогі, синьо-жовті прапори, які незадовго мають залопотіти переможно над тією землею. Надія шиє своїми молодими руками ті молоді прапори і думає про смерекову країну, що десь там далеко, за обрїєм, десь там, звідкіля літаки вилітають раз-по-раз і звідкіля доноситься гул гарматньої стрілянини. Думає вона ще про своїх стареньких батьків і про те, як за короткий час так багато може статися. Вона також пригадує собі лице свого батька, який казав:

— А ти, мамо, заспокійся. Нинішня молодь живе інакшим життям. Сьогодні тобі вже не цісарсько-королівська Австрія, щоб про золоті коміри думати. От Микола — хлопець гарний, добрий, нашу Надійку любить щиро, то ж хай їх Господь благословить.

І ще пригадує вона собі такий вечір, що зійшов із сивої Кичери тихо і скоро. В церкві повно народу, — це ж отець Михаїл свою останню дочку видає

заміж. І стоїть Надійка перед тетраподом і чує шепіт, що з усіх боків випливає:

— Але й бо гарний він, бодай ся сказив...

І вона ще чує, як сльози радості збираються в очах і насилу здержує себе від плачу.

Вона докінчує зшивати останній прапор і розстилає його на ліжку. Хвилину любить ним, а відтак складає його акуратно.

Микола входить потихеньки, ніби скрадаючись, як завжди. А тоді вона нагло чує на своїм чолі його уста і від того робиться солодко.

Він каже:

— Надійко, ми сьогодні перебираємо владу. Поляки залишили місто. Вже пішли гінці по всіх селах повіту і до Рави.

Вона чує, як щось їй вколело у серце.

— Миколо і що то буде?

Він усміхається:

— Що буде? А те, на що ми та довго ждали. Воля!

Якісь люди приходили щораз до Миколи. Щораз нові вісті приносили.

...В Микулинцях хлопці перетяли телефонічні дроти, опанували станицю поліції, забрали зброю і під гомін дзвонів виїздили з села, як справді на війну...

...В Зозулинцях священик із хрестом у руках благословляв відділ на дорогу...

...Повіт цілий тримтів, хвилював, доживав...

Ніч того дня надійшла безшумно, безвітряно. Зорі радісно миготіли на небосклоні, ніби й вони ждали на радісну хвилину, що мала статися опівночі. Опівночі відділи збиралися над рікою. Микола взяв прапори, поцілував Надію.

Вона стояла в дверях, проводила його очима, доки не зник за закутом. Доки не затихли його рвучі, рішучі кроки.

А відтак сіла біля вікна і дивилася в ніч. Небо мерехтіло тисячами зірок і від місяця спливали на землю холодні, срібні хвили. Місто не світило світел тієї ночі. Закуталось у темряву й дождання. Місто притаїлося. Було тихо, тихесенько, коли годинник на ратуші вибив дванадцятю.

Надійка перехристилася.

Ждала...

Але годинник на ратуші вибив і першу, і другу, і нічого не ставалося. Надія дрижала від холоду і тривоги, коли на вулиці почулися кроки. Надходив Микола: сам один, із головою схиленою додола.

Ввійшов і, нічого не говорячи, сів на ліжку.

Надворі блідли зорі і місяць ховався за хмару.

Надія підійшла до Миколи.

— Що сталось Миколо?

Він махнув нетерпеливо рукою.

— Большевики перейшли сьогодні вранці кордон.

Все пропало...

Вони обое мовчали, бо що було говорити?

А знад ріки доносилися рахкання жаб...

Жінка водить очима по стінах, що хитаються дивно, ніби мають валитися. Вона чує, як її серце зачинає щораз більше боліти, так немов хтось тупим ножем водив би по розкритій рані, розриваючи решту ще не пірваних м'язів. І ще одна сльоза спливає з очей...

—: в повітрі запах доспілих овочів і сморід во-рога. Ворог наближався від Сходу і дико ревіли його почварні танки, вирізуючи глибокі борозни по полях. І, здіймаючи страшну куряву на дорогах. В місті показалися криваві прапори, ніби заповідь великого тер-піння, ніби погроза.

— Ура! — скажено ревіли босяки, злодії і повії, побачивши брудних, неголених і понурих вояків на тягарових автах.

Микола на кілька днів пропав був із міста. А коли

він повернувся, то вся його звичайна життєрадісність пропала, як дим.

— Зв'язок перерваний, зв'язку немає! І що тут робити?

Хто знає?

Минали дні за днями. Тривожні, повні поголосок, повні невідомого жаху, що враз із ворожили вояками влився в місто і залляв його, як повінь. Одного вечора почувлись кроки перед їх хатою. І хтось застукав до дверей.

— Чи товариш Орлич дома?

В дверях стояв міліціонер, ехидно усміхаючись.

— Чого вам треба?

— Товариш Борис Борисович хоче вас бачити...

Микола накинув на себе плащ і полпрощався з

Надією.

— Якби так щось... ти знаєш кого повідомити...

І пішов...

Надія чула, як щось у її грудях задрижало, ніби хотіло розтріснути. Вона впала на софу і молилася. Молилася так, що забула за час, за все забула і тільки її гарячі сльози спливали на подушку і всякали в неї, як дощ у землю. Микола повернувся пізно вночі.

— Ну, і чого ж ти, Надійко? Не треба! Все гаразд. Ти уяви собі, той Борис Борисович хоче із мене радянського редактора зробити. Надійко, ти можеш уявити собі мене в ролі радянського редактора?

Вона усміхнулася і від усміху того висохли сльози на її обличчі.

На другий день Микола радився із своїми товаришами. Вирішено, що йому немає як довше залишатись і що він має перебратись, туди, за кордон. —

Жінка чує, як холод обливає її. Вона дивиться вічності ввічі і чує, як великим жалем повниться її серце. З серця сходять останні краплі крові, а на місце крові вливається туди жаль. Великий, страшний. Тільки нова сльоза затремтіла на її довгих віях і впала на шик...

—: там, за рікою мерехтять світлами із вікон воля. Треба перейти отой сніговий простір, треба перейти його і тоді все буде добре. Орлич і Надія переходять із цілою групою. Місцеві хлопці знають усі переходи і кажуть, що небезпеки нема. "Священний кордон" не такий страшний. Ніч безмісячна і тиха. Ідуть гусаком вслід за провідником. На його знак падають у сніги і пропадають на хвилину, щоб знову піднятися і, перейшовши кілька кроків, знову поринути в снігу. Хвилини здаються вічністю, а що вічність? Надія чує близько себе віддих Миколи і від того їй стає відважніше. І тоді, коли провідник шепнув:

— Увага, кордон...

— тоді рефлектори блиснули невідомо звідкіля і стало ясно, як удень. Знялися крики, а за криками почулись постріли. Хтось шарпнув Надію дозад. Хтось крикнув:

— Держіться мене!...

Хтось тягнув її, вона підбігала за кимсь, назад, назад у темінь. Так можливо буде виглядати кінець світа...

Надія очунилася у теплій хаті. Над нею похилилася незнайома бабуся.

— Що сталося з рештою? — сказала Надія і не пізнала свого голосу.

— Успокойтеся... Ви серед своїх...

Надія опритомніла. Вона кинулася до вікна. Через вікно було видно приграничну полосу. Там кипів бій. Гавкали собаки, якісь постаті вискакували із снігів, бризкали вогнем і знову зникали в снігах.

А відтак усе стихло. Тільки світло рефлекторів лизало простір, як язик отруйливої змії.

Большевики ввігналися в село. Обступили всі хати. Надія сиділа на ліжку і нічого не бачила.

В дверях появилися дикі постаті із готовими до стрілу наганями.

Вони виштовхнули Надію надвір і вона пішла, не знаючи куди, не знаючи пощо, не знаючи як...

Жінка почула шум у голові. Так, ніби гамір чогось далекого, чогось незнаного. А серце нило, нило, аж плакало. З жалю... І тоді сльози вилились із очей, як повинь.

Надія стоїть і дивиться ввічі людині за столом.

— Вам даремно відпекуватись, громадянко. Ми все вже знаємо. Мені, — людина веміхається спочутливо, — мені дійсно жаль вас, жаль вашого молодого життя. Ваш спротив радянській владі даремний. Зовсім даремний. Отої України, яку ви вимріяли в своїх хворих головах, ніколи не було й не буде. А є Україна наша, радянська. Я ж теж українець, чейже!...

Надія не слухає його. Вона мовчить, як статуя. Хай стріляють її зараз, у цей же момент. Вона не зрадить пам'яті свого Миколи...

Ворог перестає всміхатись.

— Громадянко, наша терпеливість також має свої границі. Ми вам даємо останню нагоду виправити свої помилки перед народом. Ваш чоловік був фашистським шпигуном і, як шпигунові належить, згинув від кулі радянського воїна. Підпишіть заявку і будете вільні, зможете зачати нове життя.

Надія мовчить і дивиться ворогові прямо ввічі. Може, то він саме стріляв в Миколу? Може, то від його кулі впав Микола?

Чоловік виходить і залишає її саму.

Вона сідає на софу, що біля вікна. Їй хочеться вмерти.

Двері відкриваються. Надія чує як серце перестає битися.

Постать у дверях широко всміхається і той усміх розігнилого обличчя має в собі щось, від чого кров стинається в жилах. Їй здається, що кімната випов-

няється спрашним смородом. Вона дивиться на неса-
мовиту постать, що повільно до неї наближається
і чує, як розпука величезними цв'яками вбивається
в її мозок.

А той прогнилими устами каже:

— Підпишеш?...

— Ні! Ні!...

Той уже біля неї. Надія чує, як жах хватає клі-
щами її серце.

— Підпишеш?

О, Боже милосердний! Що робити?... І тоді їй
ніби вчувається із далечини голос, голос її Миколи.

— Впадь, але не зрадь!...

Боже! Боже, де ти?!!!

Гниюча людина доторкається її. Одним наглим
рухом хватає її за волосся і кидає на софу. Вона хоче
боронитись, але не має сили. Так, якби нагло вся
кров втікла із жил і сплила на землю. Немає крові,
немає сили.

— Підпишеш?...

О, Боже милосердний, пішли грім, хай усе зго-
рить в його жаскім вогні!...

Ворог блискає кривавими очима, як звір розша-
лілий. Рве на ній дикими руками одяг.

— Підпишеш?...

І тоді десь з глибини її ества, як останній вибух,
рветься страшно, пронизливе, від якого аж стіни
здрігаються.

— Ні!...

І вона чує, як розігнili губи ворога пекучим
вогнем вгризаються в її уста і все паде у пропасть...—:

Жінка знає, що вона вмирає. Вона чує, як рветься
тоненька нитка її віддиху і не болять вже рани. Тільки
серце, що б'ється все слабше і слабше, кривавить вели-
ким жалем. О, Миколо, якби ти знав!...

—: хто знає, де початок терпіння, а де кінець? Навіщо жити і навіщо терпіти? Навіщо мучитись, коли страшна недуга роз'їдає кров людини, як зараза? Що було? Хто його знає, чи було воно, чи тільки снилося? Микола? Хто такий Микола? Образ хворого мозку? Може й ніколи не було жодного Миколи?

Надія наливає повну склянку пекучого трунку й вихиляє душком. Пече в горлі, пече в грудях і нагла теплота сповняє тіло.

Нічого не було, нічого немає і нічого не буде...

Надія бачить, як знайомі переходять на другий бік вулиці, побачивши її.

Вона всміхається і дивиться за ними.

— І що вони знають?

Товариш Кравцов приїхав зі Сходу недавно. Завагітпропом він. Молодий, гарний чоловік. Він познайомився із Надією на вечерниціях. Вам дивно? Вона ходить на вечерниці завжди. Бо куди ж їй іти? Знайомих немає, всі її цураються. А на вечерниціях ворог. Ворог, який жадібно дивиться за її молодією красою і не знає, що краса та повна отрути. Надія всміхається. Його власної, ворожої отрути. І вона розносить ту отруту всюди, де їй це вдається. Гний, вороже, в своїм власнім гною!...

Товариш Кравцов назирцем за нею. Вона ласкава для нього. Дуже, ласкава! Вона повна ласки для ворога. Вона — сама ласка.

Товариш Кравцов не знає, але скоро дізнається.

Прилетів одного дня, червоний від лютости.

— Ти, сволоч! — зверещав з цілої сили, вдаривши її в лице.

Надія обтирає кров, що потекла із губ і всміхається.

А товариш Кравцов біситься.

— Застрелю тебе, як собаку, заразо! Ви всі тут на Заході заражені, розігнїлі!

Надія всміхається, дивлячись йому просто вв'ічі.

— Може й так, але заражені вашою заразою...
Товариш Кравцов тріскає дверми і жене вулицею кудись в долину.

Смерть? Що смерть? Хто боїться смерти? Надія стоїть перед дзеркалом і дивиться, чи знову, бува, брудно-червоні плями не показалися на обличчі. Ні, чисте, біле воно, молоде і гарне.

Вона підходить до вікна.

— Підпишу вам, о, підпишу і підписуватиму, доки зможу...

І вона наливає нову склянку горілки...—:

Жінка на ліжку дивується, що, крім великого жалю в її серці, нічого більше немає. Немає навіть ненависти, що повнила оте серце, переливаючись берегами. Тільки їй жалко, ох, як жалко, що вона не зможе того всього розказати Миколі, щоб він простив їй. Щоб простив їй все, і тоді легко вмиралося б...

—: червнева ніч розгорілася несподіваними вогнями війни. Надія не спала. Вона через вікно дивилася, як тікав ворог. Вона не раділа, бо чим їй було радіти? Ворог тікав і вона вже не зможе нести своєї палючої пімсти. Ворог тікає, а хто приходить? Не все одно?

Надія не виходила на місто, хіба, щоб купити щось до хати. Місто віджило, причепурилось, навіть своя влада настала. Надія дивилася на хати, замаєні блакитно-жовтими прапорами і вони здавались їй чужими. А, може, то ті самі, що вона для Миколи шила?

Аж одного дня сталося щось дивне. Всі прапори зникли, а на їх місце появилися знову червоні плахти. Здрігнулася надія. Невже ж? Невже ж знову ворог повернувся?

Вийшла на місто. Прислухалась до шепотів.

— Німці виарештували всіх із проводу... прем'єра розстріляли... полюють за нашими...

Надія підняла голову вгору. Ворог повернувся. Перебрався в інший стрій, але то ж той самий ворог...

І коли генерал Бруннер оголосив, що йому потрібна перекладачка, Надія першою була в нього.

Він оглянув її докладно і вона чула його палючий погляд на кожнім куску свого тіла. І її серце сповнилося вогнем перемоги. Вона знову мала ворога в своїх руках...

Мряка, що насувалася на очі вміраючої жінки, густішала і заслонювала все. І тоді вона почула, як звідкілясь тепла хвиля, може, з вічності, надплила і обгорнула її змучене серце. Очі просохли, не було вже більше сліз. А жаль, що виливався із її серця, як лагідна вода, обливав її, змивав ввесь бруд із її тіла, всю кров, всю нечистоту.

І, ще раз відкривши очі, вона побачила, як прострілене обличчя святого всмінулося лагідно і добротливо, ніби розуміючи її нелюдське терпіння і від того погляду їй зробилось так легко, так легко, що вона навіть не чула, коли тонесенька нитка обірвалася і її змучена душа відійшла у вічність.

III.

На кордоні стрілянина, пекельна стрілянина, аж сніги топилися. Аж вікна у прикордонних селах дзвеніли. Аж святі образи хиталися на стінах і люди християлися, побожно виглядаючи надвір.

— Це наші знов передираються...

— Хай їх Бог береже...

— Ой, зачервонить невинна кровця сніг, зачервонить...

І Максим махнув рукою.

Його постать невиразна у півтемені.

— На нас час...

Його голос цв'ягнув півтемінь, надвое перерубав.

Із хати Степана Вербицького, що на пригорбі, на жінці села, тіні виплигнули і збігли в долину, до замерзлої ріки, до кордону. Перебігли городом, переплигнули пліт і впали в сніги. І пропали, бо білі кожухи зіллялися із снігами в одне. Тільки дула крісів гляділи в далечінь, нащупуючи ворога.

На кордоні зривалися вибухи і, бризнувши обламками вогню, гаснули в снігу. Якись тіні підскакували кумедно, підбігали, знову падали і знову зривалися і від зойку ранених біліла ніч. Жах виривався з вітром ізза обрію і жалом своїм гострим колов серця. В такий час добре мати кам'яне серце.

— Друзі, увага!...

Це знову Максим. У Максима кам'яне серце. Воно закам'яніло того дня, коли ворог вірвався до його села, щоб розвалити церкву. Церкву, що стояла посередині села і молилася своїми блискучими хрестами, а у якій і Максимового батька, і його діда і певно прадіда христили. Максимів батько станув при вході до церкви, розложив руки і сказав голосом, що, як кусень обламаного каменя, впав на сходи.

— Мені віддали під опіку цей дім Божий і тільки по трупі моїм увійдете.

І він стояв: високий, біле волосся його, як благословення спливало із голови і в очах горів вічний вогонь. І ворог встромив штик просто в серце старого.

Ахнули люди, що зібралися довкола, ахнуло й небо і казали, що Богородиця заплакала кривавими сльозами.

І тоді Максимове серце закам'яніло..

— Друзі, увага! — повторив Максим, коли кілька тіней відірвалося від снігу по тамтїм боці ріки, і, швирнувши в'язкою гранат, як прокльоном до заду, рванулися вперед. Гранати вибухнули, зірвали кучугури снігу і заслонили світ. А тіні переплигнули кордон і пропали.

Коли ж сніг упав додоли, дула крісів побачили ворога. Він стояв, розглядався, когось шукаючи.

— Вогонь! — це знов Максим.

Дула крісів ригнули ненавистю, аж світ затремтів. Аж ворог, викинувши від несподіванки руки вгору, кинувся тікати.

— Друзі, — казав Максим і голос його обпарював вуха іскрами, — крити ворога. Ви, Степане, за мною. Може між ними, хто ранений...

І вони поповзли снігами до кордону.

А рефлектори лизали простори, розпанахували ніч. Аж стогнала вона з розпуки. А може з чого іншого?

Повітря затремтіло і став ґалітати сніг. Падав широкими пластами, цілував розгарячені чола, прохолоджував.

Святі образи по хатах перестали хитатися. Святі молилися за тих, що впали.

І все заспокоїлося. Загасли рефлектори. Немов нічого й не було.

Тільки в селі по тамтім боці гавкали собаки.

Максим виринув із снігів і сказав голосно.

— Розійтись по квартирах. Якби так щось — ні чирк. Нічого не бачили, нічого не знаєте...

За Максимом, показалися інші. Було їх трьох, один ранений. Підняли його на руки і понесли до хати.

Від моста вийшли постаті. Ішли між снігами, вигукуючи:

— Гальт!

Степан Вербицький засміявся. Тим самим сміхом, що ним він колись бичував суддів на процесі у Львові, кажучи голосно, дивлячись суддям просто ввічі:

— Так, я член Організації. Можете мене судити, можете мене вбити, але не вб'єте ідеї. І прийде вона одного дня і згорите в її погляді, як сухе листя...

Степан сказав:

— Що ж то вони, сніг задержати хочуть, щоб слідів не позамітав?

А сніг налітав чимраз густіший і густіший. І зникло все: і кордон і вояки і навіть дерева Степанового саду.

Раненого положили в кімнаті. Він стогнав і кидався в болю, а Ярина пробувала здержати кров, що цюрком цюркотіла із його грудей. Ярина — дружина Степанова. Шість літ відсиділа в польській тюрмі. Не заломилася на слідстві, ні відтак. Тверда людина. Націоналістка.

Двох других перебіжчиків сиділо при вікні і дивилися в темінь. І що вони могли там бачити, коли гніг заслони́в увесь світ?

Вони навіть не чули, як до них заговорив Степан. Мовчали.

Максим вийшов з кімнати.

Його чоло було зморщене, а в очах глибиніла суворість.

— Степане, — сказав, як батогом цв'ягнув, — по лікара.

Степан встав, зняв кожух з кілка, вдягнувся і вишов. Запряг коні і задзвонили дзвіночки. Степан помчав у курявицю.

Максим дивився на тих, що біля вікна. Із кімнати чутно стогін.

— Ми врятуємо його...

Вони обернулися і глянули Максимові в очі. Їх обличчя — як із льоду, тільки повіки тремтіли, ніби таяли.

Максим додав:

— Я розумію вас, друзі, але це війна. Ви розумієте: страшна війна...

Молодший, білявий здригнувся. Ніби пробудився.

— Трьох нас... нас трьох із цілої групи...

Максим підніс голову ще вище. Розвів сухими руками.

— Пам'ятаєте: ну і що ж, як прийдеться умерти...

Старший, що його волосся побілів вчасний сніг, стиснув кулаки, аж кості хрупнули.

— Пам'ятаю, але не можу звикнути. Ось тут — він показав рукою на голову свою, все зрозуміле, а тут — він приклав до того місця, де б'ється серце — не хоче розуміти. І не силуй! Уважайте: наклали кордонів посередині моєї батьківщини і на тих кордонах нас мордують. За що? Доки?

В повітрі висіла розпука і кумедно кривилася у світлі лампи.

Максимове чоло ще більше зморщилося. Нічого, крім зморщок, глибоких, що аж до мозку сягали. А очі його маліли, маліли, ніби в глибінь падали.

— Вас треба вислати до друга Легенди на перевишкіл. Він вам докладно вяснить за що і доки.

З кімнати голос Ярини, як зойк.

— Друже Максиме, скоріше сюди...

Максим ще раз глипнув на тих, аж ввігнулися під його поглядом і пішов до кімнати.

Ранений сидів на ліжку, горів цілий у вогнях, водив

очима по стінах, по обличчях, ніби чогось шукаючи. Він дихав уривано, ніби не міг досить повітря вдихнути. Бандажі на грудях були червоні від крові, що, просочившись через полотно, виступала великими горіючими краплями і капала на постіль. Він побачив Максима і глядів на нього. Ніби пізнавав. Хотів щось сказати, але слова перемішались з кров'ю і не могли перерватись через горло. Максим зрозумів. Він витягнув із кишені сувій паперів і показав. Ранений кивнув головою, відчинив уста і впав на ліжко.

— Ярино, — скликнув Максим, — з нього зійде вся кров, поки лікар приїде!

Ранений кидав головою раз в один бік, а раз у другий, підносив і знову клав безсило на подушки, стогнав. Його волосся було мокре від поту.

І тоді, коли сніг заліпив вікна зовсім, почулись дзвіночки. Ввійшов лікар, а за ним Степан.

Біля хворого залишився лікар із Яриною.

Степан казав:

— Ну, як мої коні не подохнуть від тієї божевільної їзди, то буде чудо. А погодонька, погодонька ж! Якби всім чортам на весілля. Не міг той сніг звечора зачати падати? Скажіть?

Він відгорнув волосся з чола і важко сів на лаву. Мовчанка налягла, як мряка і тільки з кімнати чути було, як лікар щось казав Ярині.

Вони мовчали і думали. Про що вони думали? Може про те, як довго ще прийдеться їм тінями сновитися по світі. Тінями без прізвищ, тінями, що тільки в ніч із своїх криївок вилазять, як дикі звірі на жир. Тінями, що виринувши не знають звідкіля, не знають куди пропадають. Тінями, що гинуть розстріляні, повішені, чи просто замучені в підвалах. Тінями, про яких ніхто нічого не знає, на чийх могилах ніхто хреста не поставить, на яких могилу ніяка милосердна душа не кине китицю квітів, чи бодай сльозу гарячу. Бо де ж їх могили? Хто знає?

Може бунтувалося їх серце, може навіть і розум бунтувався, що божевільна доля зірвала їх і гонить ними від обрїю по обрїй, як листом облалим, непотрїбним.

Дивилися вони в заліплені снігом вікна, через які нічого не було видно і їхні чола морщилися, розрізувалися борознами, як поле під ножем плуга.

Степан перервав мовчанку, що ставала невиносимою.

— Може я щось перекусити злагоджу?

Старший кивнув рукою, ніби муху обганяв.

— Дякую. Нам час у дорогу. Рано нам треба бути в Легенди.

Максим усміхнувся, а усміх його був, як усміх морозу.

— Ви, друзі, краще попоїжте, бо знаєте: невідомо куди Легенда вас пожене. А він може забути, що навіть і підпільник часами потребує попоїсти.

З кімнати вийшла Ярина. Очі спокійні, тільки на чолі хмара.

Її голос — шепіт.

— Негайно до шпиталю.

Степан, як машина. Натисни гудзик — рушає. Встав, вдягнув кожух, готовий.

Ранений лежав спокійно, дихаючи вривчасто. Його уста були напіврозхилені і було видно білі зуби. Гострі. Кусючі. Чоло було сухе. Його обвинули в ковдри і винесли надвір. Поклали на сані. Обтулили перинами.

Дзенькнули дзвіночки і коні пігнали у заметіль.

IV.

Легенда сидів за столом і барабанив пальцями звичайний такий, незначний. Небезпечно незамітний. Такий, як тисячі, ні, як мільйони інших. Нічого не було в його обличчі незвичайного. Тільки, як він зачинав говорити, його очі загоряли холодним вогнем. Фанатик.

— Ігор?

— Упав...

— Роман?

— Упав...

— Зенон?

— Теж упав...

— Положення на рідних землях?

— Чекають...

— Чого чекають? Кого чекають?

— Війни...

Легенда встав і подивився їм прямо в обличчя. Аж залекло. Очі — дві шпильки із розпаленими кінцями.

— Війна — це дурниця... Революція — рятунок і надія. Власна. Зрив, що з нутра землі вибухне, як вулкан. Що розірве поволоку землі, що спалить усе на шкрум. Що вибухне з нутра українського серця, українського розуму і української волі. Війна — це епізод. Перманентна революція від Карпат по Кавказ, від Білого

по Чорне море, аж поки ворог не згорить, не спопеліє в її жаскiм вогні.

— Ви розумієте? Ми самі. Немає приятелів. Нікому не вірю.

— Гефайсте!

Косі очі і перекривлений ніс. Рідке, риже волосся. Руки із покрученими пальцями. Між двері пхали, с... сини, на слідстві.

— Завтра поїдете з ними до Кракова.

Легенда відходить до другої кімнати. А може на другий світ? Хто його знає, людина він, чи з'ява? Вчора його бачили у Харкові. Ціле НКВД зняли на ноги. А сьогодні він у Сокалі. Доктор Нойбауер може присягнути, що лейтенант НКВД, який прийшов рвати зуба — це він. І в Луцьку його теж бачили. Чи можливе це? 25.000 карбованців нагороди за нього. Новенькими грішми обіцце виплатити НКВД. Але чи є десь ціна на легенду?

**

Людина відкрила очі. За вікном бліде зимове сонце. Перемерзле, аж синяве. Заглядає через порослу інеем галузь, що вгиналася під вагою, торкаючи вікно. Шпитальна заля — передпокій другого світу. І навіть пахне тим другим світом. Людина пробує ворохнутись, але від того руху зачинає пекти десь під серцем і біль розливається по жилах, затроюючи кров. Очі людини аж сиві від болю.

Над ліжком хтось нахиляється. Щось знайомого в тих рухливих, холодних очах. Щось знайомого в зморщках на чолі, що як плесо озера під подувами вітру. Щось зовсім знайомого в строгім обличчі. Очі схрещуються, як леза мечів. Аж іскри посипалися.

Ворог, чи приятель?

Хворий відчиняє уста, але той закриває їх своєю теплою рукою.

— Спокійно, друже, зовсім спокійно...

Хворий стиснув уста, аж зашелестіли, пересохлі.

Але його очі говорять. Їх мову може зрозуміти тільки приятель.

І розуміє.

Усміхається і усміх той перекошує його обличчя глибокою борозною.

— Всі документи в безпечнім місці...

Очі хворого замикаються.

Тільки в мозку вертиться настирливе:

— Хто це?

Голос знайомий... Такий, що, ніби, виходить із глибоких підземних челюстей і кудись у безодню пропливає. Якийсь такий, що йому ні початку ні кінця.

І змучений, висилений мозок хвилюється і від того хвилювання шуми зриваються і затоплюють свідомість, як повинь зелені левади.

Друга людина поправляє ковдру і виходить із кімнати.

— Сестро, про всякі зміни в здоров'ї Орлича негайно повідомляти.

Сестра киває головою.

Вона заглядає до кімнати і тихо замикає двері.

Хворий спить.

Сестра Олена іде коридором. Світло відбивається від лякерованих стін і аж мерехтить. Коли вона минає широкі двері зі скла, перед дверми зупинилося авто.

— Вже знов його принесло! — шепнула сестра.

— Добрийдень, швестерхен! — зальотливо сказав поручник Ведель, входячи до шпиталю.

— Добрийдень, — відказує сестра. Її голос без звуку.

— Як там наш хворий?

І який він тобі "наш", чорте лабатий? Сестра Олена не любить поручника Ведля. Вона не любить його зальотливого усміху, ні його приятного голосу. Сестра Олена взагалі не любить німців. Не любить тієї їх протекцій-

ности, тієї їх ласкавости, того всього їхнього захоплення українськими вишивками, різьбами й... українськими дівчатами. Вона не любить тих їхніх натяків, невиразних, але повних обіцянок, що, мовляв, ми і ви...

— Криза ще не минула...

Поручник Ведель цв'ягає тростиною по блискучих халявах.

— Доннерветтер, а мені так треба з ним говорити...

Вона дивиться на його гладко голене лице, на чорне волосся, що блищить зпід військової кепки, і їй робиться гидко. Цилюрник.

— Ні вам, ні нікому іншому тепер з ним не говорити.

Поручник підходить ближче і кладе руку на її рамя. Вона здригнулася, як від доторку чогось гидкого, противного.

— Слухайте, швестерхен, це справа особливої ваги... ви знаєте... його привезли сюди ті ваші... ви знаєте хто... І ми знаємо. О, Ми взагалі все знаємо... — І його очі, котячі очі, вгризаються в неї.—Ми нічого злого йому не бажаємо, але нам треба з ним говорити. Ви знаєте, що потрібне нам, це колись буде корисне і вам.

Сестра відвернулася.

— Що ж я можу порадити. Людина між життям і смертю. Він не з життям, а з вічністю радше розмовляє тепер.

— Свистати мені на вічність. Ви всі містики божевільні тай годі.

Поручник іде коридором до кабінету директора шпиталю. На дверях мала біла табличка із чорними літерами: доктор Шайновський.

— Докторе, мені конечно треба говорити із тим... знаєте... з тим з того боку.

Доктор розвів руками безпомічно.

— Він ще непритомний. Тяжка справа взагалі. Стратив багато крові. Небезпека ще не минула. Всяке порушення спокою може спричинити катастрофу.

Поручник нахилився над столом, держучи в обох руках тростину.

— Докторе, а чи не могли б ви так, при допомозі певних застриків, привести його до притомности і бодай чверть години протримати...

В очах лікаря — гроза.

— Поручнику, це ж те саме, що вбити його.

Поручник розсміявся на голос. Очі забігали нервово.

— Докторе, що таке смерть? Ви лікар, а я жовнір. Можемо вмерти кожної хвилини, на те ж війна.

Доктор обернувся і дивився у вікно.

— Поручнику, я розумію вас, але того не зроблю. Моє сумління...

Поручник цв'ягає тростиною, аж лоскіт іде.

— Ви, українці, через те своє сумління і пропадете. І, тріснувши дверми, пішов.

**

Доктор Шайновський все ще глядів у вікно. Він глядів на засніжений простір, що іскрився діамантовими опилками в зимовому сонці, на дерева, порослі інеєм і думав.

І яке саме діло поручникові Ведлеві до української справи? І взагалі, це кара Божа, що всякі такі Ведлі в оту українську справу свого кирпатого носа тичуть, хоч їх ніхто не запрошує. Якби всі вже забули Карпатську Україну, чи погідні дні вересня тисячадев'ятоотридцять-дев'ятого?

Доктор Шайновський — людина літня. Сказати б — стріляний шпак. Не обдурити його таким Ведлям. Бо що таке Ведель? Шпигунська собака, довідався, що до шпиталю кількакратно навідався Легенда і вже цілу історію намотав. Всі німці знають, що Легенда більше часу там, за кордоном, як тут, але що властиво вариться в його голові — от цікаво було б знати? Доктор Шайновський усміхається. А знати не будуть.

Доктор Шайновський перебирає пальцями свою сиву бороду.

Диявольськи хороше покоління виросло на нашій землі, — думає він. От, якби таке було за наших часів, не пхали б сьогодні такі Ведлі свого носа в нашу кашу. Ось, хоч би такий Легенда. Малий, прикуцуватий, а скільки енергії. Як із кратеру якогось вулькану бухає, пече і палить.

Доктор глянув на годинник, що тикав на його бюрку. В дверях станула сестра Олена.

І доктор зачав свій щоденний обхід хворих. Ввійшли до кімнати, де лежав Орлич. Його очі були широко відкриті. І м'язні на лиці дрижали.

— О, — сказав доктор, — бачу, що вам сьогодні краще. Богу дякувати.

Доктор поглянув на картку, де записувалась гарячка хворого, послухав пульс і задоволено усміхнувся.

— Все буде гаразд.

Вийшли.

Доктор обходив хворих, але цілий час думав про поручника Ведля. Якого біса він так прип'явся до Орлича? Ведель — старшина німецької розвідки. Кажали, що він вербує людей на "той бік". Його часто можна було бачити в ресторані "Маруся" із якимись людьми. Він платив за них харч і горілку, вони зникали на якийсь час, потому знову з'являлися і знову пиячили з поручником. Ведель пробував нав'язати контакт із Організацією. Але Організація уникала контакту з ним. А відомо: для людини треба двоє партнерів.

Доктор Шайновський також не любив поручника.

Коли він став директором шпиталю, першим у нього з'явився саме той Ведель.

— Докторе, ми сподіваємося, що ви будете співпрацювати із нами, як і ваш попередник співпрацював. Ви будете звітувати мені про всякі незвичайні випадки, а головню, про всяких ранених, яких можуть привезти на лікування.

Доктор скінчив свій щоденний обхід і повернувся до кабінету. Хвилину сидів за бюрком, а відтак підняв слухавку телефону.

— Тут говорить Шайновський... так... є?... я буду зараз...

Положив слухавку і зідхнув.

До сто чортів із всіми Ведлями...

Доктор Шайновський не має авта. Такий час настав, що автами їздять Ведлі, Бігельмаери й інші різники з Вестфалії, Надренії, чи Нідерсаксен. Він переходить вулицю, скручує біля понурого будинку Союзу Кооператив у бічну вулицю і заходить до брудної кам'яниці. Сходами нагору. На третій поверх. Перші двері наліво. Дзвонить. Двері відкрилися.

— О, це ви, докторе... Заходьте...

В кімнаті їх трьох. Павур, Легенда і Гефайст. Павур — високий, білявий чоловік із відстаючими вухами. За високий на підпільника. Ніде йому заховатися. Гефайст? Може й так: налягає трохи на ліву ногу. (Пам'ятка з тюрми). На його обличчі і сміх і плач. Знак доби. Божевільної доби.

Доктор закурює цигарку.

— Як там Орлич?

Доктор нахиляється над столом. Тихо розповідає.

Ведель не дає мені спокою. Вчепився, як вош кожуха.

Що за біс?

Усміх блиснув, як промінь.

Це Легенда.

— Ведель організував свою шпигунську сітку. Звербував собі якихось пройдисвітів і вислав їх на другий бік. Ніби від Організації. Їх ліквідували. Ми їх ліквідували. І він, ніби, додумується того. Сподівається від Орлича розвідати.

Заскреготіли чийсь зуби. Це — Гефайст. Він завжди скрегоче зубами, як лютий.

— Коли, думаєте, докторе, Орлича можна буде забрати?

— До тижня...

Павур встав великий, аж головою стелі сягає. А, може, то так тільки здається.

Поклав руку на стіл. Аж стіл ввігнувся.

— А я думаю не так. Коли з Орличем можна буде говорити — об'яснити йому положення і хай Ведель пробує довідатись.

Легенда вирішив.

— Я думаю, що немає потреби ховатись від Ведля. Навпаки, хай Орлич скаже йому якусь казку.

Доктор встав.

— Повідомлю.

Попрощався. Дужий стиск руки. Аж кості тріщать. Але приємно. Кріпкі хлопці. Як схоплять долю в свої руки, не висовгнеться. Задусять, а не випустять.

Зійшов сходами вдолину. Підняв комір футра. Вийшов на вулицю.

— Добрий вечір... Гора з горою...

З авта виглядало усмінене лице поручника Ведля.

Доктор здригнувся.

— Професія така. Де кличе обов'язок — там треба йти.

Очі Ведля гострі, пронизливі.

— Лікар, священик і поліцай — мусять завжди бути там, де кличе їх обов'язок, неправда, докторе?

— І що він думає? — завертілось докторові в голові.
— Щось намотує, диявол. — А ви, куди так, поручнику?

— Я? Люблю природу. Люблю вечером виїхати на свіже повітря. Прощайте.

І він пігнав.

Доктор Шайновський покрутив головою, здвигнув раменами і пішов назад до шпиталю. Він не бачив, як тінь виплигнула із сусіднього дому, вбігла до кам'яниці. А в тім, як бачити тіні, що вечірньою порою пробігають світи? В той час багато тіней появлялося. Ніхто не знав як і не пробував пізнати. Всі тіні до себе подібні. В повітрі

висів неспокій. Він нависав на галузях дерев, на очах, він враз із холодним повітрям влітав до грудей і дразнив серце. Щось пучнявіло під земною шкаралупою, щось там збиралося, щоб вибухнути несподівано. Що? Може весна? Хто знає?

V.

...А армії гнали за арміями. Дивізії за дивізіями. Голосники радіоприймачів виригували німецькі пере-ремоги. Світ хитався, ніби мав зірватися із пов'язи і полетіти в безвісті. Все, що було — переверталось, а того, що мало повстати, не було видно.

На кордоні переловили кур'єрів.

В наплечниках газети.

Портрет Симона Петлюри, а над ним великими літе-рами написано: українська націонал-комуністична армія. І що воно за чорт?

Степан Вербицький дивиться кур'єрам просто в очі і пробує заглянути в серце.

— Братіку, ти краще співай...

А ті мовчать.

Трусяться, але мовчать.

Петлюра і націонал-комунізм. Чисте божевілля.

Воно гидко бити людину. Людина — образ і подібіє Боже. Але хіба ж вони — люди?

Один із них, побачивши блиск Степанових очей, заслонився руками від удару, який не падав. Його повіки затремтіли, ніби хмара, з якої зараз має полятися дощ.

— Ми люди штурмбанфюрера Рамдорфа...

Степан grimнув кулаком об стіл, аж цв'ях вискочив. Най то шляк трафить!

— Собача мордо, душу свою продав. За що? За смердючі черевики? За горілку, за облізлу марку, яка менше варта від паперу, що на ній надрукована? Шпигувати ідеш. Кого і для кого? Для того паршивого сифілітика, що, прикидаючись лисом — хотів би зжерти Україну, як смажену курку? Шпигувати ідеш своїх, диверсію серед своїх братів робити?

Степанові бракує слів. Він чує, як пекуча злість підпливає до горла і хоче вибухнути. Скільки ж такої сволочи на нашій землі! За квартиру самогону, за кусень підошви купити такого.

— На другу сторону забаглося? Рамдорфові хотілося б знати, чим живе серце нашого народу? А ти переходиш туди, криєшся по селах, „свій”, ти, ніби, щире серце українське м'яке, як віск, пожалує, але що для тебе серце українське, юдо, ти, іскаріотський?

— Геть!

Вивели тих кудись...

І Степан дивиться на засніжений простір, дивиться і чує, як його серце хвилює від жалю і болю...

Кур'єр зіскочив із коня і подав Степанові записку.

— Алярм...

Алярм — це значить особливо пильно. Жени коня, щоб і здох, але на час мусиш донести. Нагла справа. І дуже важлива.

Степан прочитав записку і зморщив чоло.

— Он воно як... А дідька лисого, поручнику...

Вістка сюди... Вістка туди...

І сани запряжені у пару баских коней пігнули дорогою, що між полями...

**
*

Орлич відкрив очі і вони були без дна... Без дна є і біль людської душі.

Сестра Олена ждала біля дверей. Він побачив її. Покликав до себе.

— Сестро...

Вона поклала долоню на уста. Мовчить. І показала рукою на двері.

В дверях стояли три постаті в сільських одягах. Один із них підійшов до ліжка і шепнув щось Орличеві до вуха.

— Одягайтеся...

Вдягнувся... Піддержуючи його, попровадили заднім виходом. Положили на сані. Накрили кожухами. Цв'ягнув господарський батіг і сані пропали в сніговій курявиці.

Сестра Олена зробила знак хреста в повітрі. А відтак пішла до кабінету доктора Шайновського.

Не стукаючи, ввійшла...

— Докторе...

— Все гаразд, сестро. Зайшли деякі обставини... Але все в порядку...

Доктор замовк і глянув у вікно. Біля будинку зупинилося авто.

— Сестро, ви краще вийдіть...

І старий лікар сів за своїм бюрком і відкрив книгу.

На коридорі чути було стукіт Ведлевих чобіт. Він пішов до кімнати Орлича. Непевно відкрив двері. І щось скричав. Прибіг до кабінету доктора Шайновського...

А доктор Шайновський читав книгу.

Розпанахалися двері.

— Докторе, — зверещав поручник Ведель, — де той?...

Доктор Шайновський підвів очі.

— Де пацієнт? Що ви жартуєте, поручнику? А де ж він мав би бути? В себе, в кімнаті.

Поручник Ведель підійшов до бюрка.

І тростиною із цілої сили вдарив доктора по голові.

Аж заскрипіла.

— Ви всі однакові бандити!

Доктор встав, обтер кров, що показалася на чолі.

— Поручнику, я протестую...

Ведель реготався...

— Ви арештовані!

І він підняв слухавку телефону.

Доктор Шайновський стояв і мовчав.

Поручник Ведель держав у руці револьвер і хитався на докторовому фотелі.

— Ви думаєте, що ми вже зовсім такі дурні? Ми вас на порох зітремо! Ми вам покажемо, як нас перехитрювати!

Надїхало друге авто повне гештапівців.

Забрали доктора.

Сестра Олена дивилася через вікно і нігті вгризалися в її власні долоні.

— Боже милосердний, доки?

**
*

Вони гнали засніженими просторами, навперейми з вітром. Загнали три пари коней. Під вечір доїхали до села, що лежало в долині. Орлича взяли на руки, занесли до хати. Там ждало приготоване добрячими руками ліжко. В хаті пахнуло теплом і м'ятами, що виглядали зпоза святих образів.

Подали гарячого молока. Випив. Знамените. Чи є щось смачніше на світі за свіжо спарене молоко? Хіба ні!

Легенда за столом.

Вияснює ситуацію.

— Ми переловили німецьких диверсантів. Німці хотіли зробити із нас знаряддя своєї розвідки. Не вдалося. Тоді вони зачали свою сітку закладати. Ми переловили. Один із них утік. Дурний припадок. І німці вирішили взятися за вас.

Орлич слухав і не перебивав. Довідувався докладніше про конфлікт, про який тільки глухі відгуки розносились там, за кордоном...

Враз із весною приходило здоров'я. Наливалося в молоді жили, вигладжувало зморшки на чолі й обличчі.

Виходив надвір. Ходив селом. Виходив і поза село. Ходив полями, вдихав свіже запашне повітря. Кріпшав.

Станув серед піль...

Сонце обірвалося із синьої пов'язі і впало за синій ліс. Ліс? Ліси співучі, ліси дрімучі, ліси одинокі, одні на світі, що тільки в одній країні виростаєте. Ліси, що стежки ваші покрутилися, неначе чарівницька пліть; ліси, що листом своїм, неначе чудним, казковим інструментом виграють, коли коні вриваються в їхню вологість широкими грудьми, трошучи копитами галуззя, що посохле, на землю обпало.

Сонце впало за ліс і черленню своєю зогрівало його. А попід лісом — річка. Брудні береги й вода брудна, аж густа. Хвилі білою піною бризкали і плямами на прибережних кущах застигали.

Орлич стояв над рікою, дивився в її хвилі, а сонце вже низько, поміж кущами заглядало.

Тіні лягали на землю.

А з затини, що під лісом, хтось вийшов. Чорною цяткою зупинився. І нагло сонний вітер доніс мелодію:

...Розпрягайте хлопці коні,
тай лягайте спочивать...

Перерізав повітря голос дзвінкий, як блиск шаблі, аж листочки на прибережних кущах задрижали. Чи то від радощів, чи може, від переполоху. Хто знає? І чому б то розпрягати коні? Чи, може, дійсно час спочивати?

Пісня неслася просторами, а сонце, за лісом, на гильці дикої рожі зависнувши, гойдалось, слухаючи.

Кому час спочивать, а кому й ні!

А ріка, ніби збурхалась, захвилювалась чогось, жовтий бруд піском на дно упав, проясніла вода. Зашуміла, якось так знайома, весело. І ліс потемнів, ніби розрісся.

замерехтіло повітря від зворушення несподіваного, простір закрутився як карусель.

І тіні піднялися. Кострубаті, знайомі, воскреслі.

Тіні станули, ніби відділ вершників із небуття виринув. Навіть обличчя їх пізнати можна. Ковані, безсмертні обличчя.

Орлич стояв на березу розхвильованої ріки і чув, як земля під ним захиталася, ніби п'яна від дзвінкого, золотого голосу, що виповнив собою весь усесвіт.

Віти розступилися і сонце, ніби втративши рівновагу, як крапля черленої крові впало в пропасть.

І тіні зникли. Вода загула, зжовкла, перестала майже плисти.

Ліс блискав кривавими пасмами, ніби до болю перестрашеними очима.

Чорна цятка пропала, якби її й не було.

І лісня вмерла, не доживши свого віку. А звідтіля, де кордон, донеслися постріли.

В повітрі висів черлений відгомін і серце спрагло ловило його затихаючі відгуки.

О, ні, ще довго не можна буде розпрягати коней і лягти спочивать...

Орлич повертався у село, ніби пливучи на чародійних хвилях черленого відгомону, що дзвенів, затихав і знову воскресав із подвійною силою в молодому серці...

**
*

— Як треба буде — будемо бити німців...

— Киваючи пальцем у подертому чоботі.

— Великий слон часами здихає від маленької мухи.

— Ет, і пощо то вимахувати шабельками на всі боки, коли тих шабельок і так ніхто не боїться. Я думаю: це наша страшна трагедія, що в умовах підпільної романтики ми самі стали більш романтичними персонажами, чим дійсними людьми.

— Ти думаєш, вельми оригінальну думку сказав?

Перед тобою було багато таких і, думаю, після тебе не мало їх народиться.

— Ти все був циніком...

— Циніком?

— Так, циніком. — Очі горючі вогнем, що спалахує перед тим, заки має погаснути. — Скажи, чим ми були ціле наше життя, від коли вирости із коротких штанів? Або за нами гонили, як за дикими звірами, або ми за кимсь, як за диким звірем. Чи мали ми юність? Чи знаємо ми, що таке молодість? Чи знали ми колинебудь, що таке спокійний сон? Що взагалі ми? Ненависть, що хвилювала, як отрута в наших молодих серцях, розжираючи їх, як їдь, ненависть, що осліплювала очі, як вогонь; ненависть, що виповнила жили нашого молодого тіла. Скажи, чи не зробила вона із нас руйнну силу, яка тільки й знає, що руйнувати. І коли не стане кого, чи що — стане руйнувати сама себе, стане сама собі обгризати хвоста, як скорпіон.

В Орлича на чолі зморшки. А в очах глибінь.

— Борисе, в тебе нерви не в порядку. Я думаю, що ти сам не віриш у те, що говориш, бо ж знаєш, що наша ненависть із безкрайого моря великої любови впливає. Тому, що ми любимо безмежно — тому і наша ненависть є безмежною. Від коли ж ти зачав вірити в те, у що вірити не можна?

— Миколо, ти не розумієш мене. Ви всі не розумієте мене. Були поляки — ми нищили їх, як уміли, боролись проти них, як могли. Прийшли червоні — те саме. Ненавиділи, зубами були готові рвати все, що їхнє. А ось тепер вже зачинаємо ненавидіти німців. Чому ми маємо всіх ненавидіти? Цілий світ наш ворог? Проти цілого світу будемо боротися?

Микола дивився через вікно. За вікном хвилювало тепле, весняне, українське повітря.

— Ти ставиш проблему неправильно, дорогий. Ми не проти цілого світа. Ми за нашу українську справу. За

наш український народ. За долю нашу і наших нащадків. І немає можливості компромісу: хто проти нас — проти того й ми, кожною зброєю, що нам доступна.

— Демагогія, Миколо, демагогія. Ти бачиш: німці напередодні виступу проти большевиків. Німці розторощать большевиків. Вони одинока сила, що це може зробити.

— І?...

Мовчанка впала, як кам'яна брила, аж порох посипався.

Микола встав і заскреготала дикими зубами доля.

— Яка тобі, Борисе, різниця, від якої кулі згинуть: німецької, чи російської?... Чи ти, може, думаєш, що смерть від німецької кулі легша?

Борис зірвався. Відгорнув волосся, що на чоло насунулося.

— Ти божевільний!

— Так думаєш? А я думаю інакше. Я думаю, що божевільні, небезпечно божевільні серед нас ті, які, одні — споглядають із тугою на Схід, звідтіля вранішніх вогнів сподіваючись, і другі, що з неменшою тугою на Захід очі свої видивляють, мовляв звідтіля вранішнє сонце засміється. А звідтіля тільки одне сонце зійти може: чорне сонце смерті.

Тріснули двері.

Хтось відійшов.

А хтось залишився...

Як упродовж віків: хтось умирав, хтось утікав, а хтось залишався на полі бою.

VI.

Доктор Шайновський написав із концентраційного табору. Хто знає, якими дорогами летіла та вістка від нього, але долетіла. Богу дякувати, що живий. Може вже недовго йому мучитись за дротами, бо війна висить у повітрі, як то говориться.

Спекулянти заметушились. Підскочили в ціні товарі першої потреби.

Війна...

Дружини Українських Націоналістів відійшли на фронт...

Дольмечери роз'їхались по своїх частинах.

Похідні групи готові до відмаршу...

Інструкція говорила виразно:

— Наше становище супроти німців зумовлене їхнім становищем до Української Самостійної Соборної Держави...

Крапка.

Можна поставити навіть три...

Ясно?...

Орлич перейшов кордон у визначеному місці. Перейшов без жодних труднощів із цілою своєю групою. Може, навіть тими самими слідами, що їх залишив перед півтори роком... Але Орлич не думав про минуле, бо його серце горіло візіями майбутнього. Про минуле ду-

мають ті, що не мають майбутнього. Спомини переживують старці і немічні.

Повітовий провідник сидів у своєму кабінеті на команді міліції і вивчав положення.

— Ми робимо свою роботу. Повіт зорганізований. Збір збіжжя приготується. Адміністрація повністю у наших руках. Військові команданти не перешкаджають нам зовсім. Виглядає, що їх наші внутрішні справи не обходять.

Орлич із своєю групою мав іти далше на Схід. На Україну.

— Я думаю, — каже повітовий провідник, — що генерал Дельвіг видасть нам перепустки. Все ж таки краще мати якісь бодай документи, на всякий випадок.

Орлич рішив сам іти до генерала. Ідучи вулицями міста, слухав веселого лопоту синьо-жовтих прапорів, що маяли з'деяких будинків на темному літньому сонці. Може? Може всі побоювання покажуться неоправданими? Може дійсно...

Перед будинком, де містилась квартира генерала, Орлича наздоганяє міліціонер. Той, що секретарем у повітового провідника.

— Насилу дігнав, — каже, — подаючи шматок паперу. Орлич розвинув записку.

— Друже Орлич, прийшов кур'єр зі Львова. Німці виарештували державне правління. Значить — війна...

Орлич стоїть, дивиться на залиті сонцем вулиці, дивиться на блакитне небо, дивиться на прапори, що мають і заспокоюється.

— Так значить — вибрали війну...

І він згадує слова Легенди:

— Якщо німці виступлять проти нас — то вони програють війну.

І він входить до квартири генерала Дельвіга.

В почекальні багато людей. Різних людей. Незнайомих. Відкрилися двері і жінка сказала гострим голосом:

— Хто черговий?

Орлич закам'янів. А відтак кинувся до дверей. Вулицею надолину. До повітового провідника. А в серці кров кипить, аж парує. А в голові молоти, аж в очах темніє.

— Друже, хто є секретаркою генерала Дельвіга?

Повітовий провідник махнув рукою.

Орлич слухав розповіді повітового провідника і заспокоювався.

— Я думаю, що після львівських випадків, — сказав він шорстко, — нема пощо йти до німців за перепустками. Проб'ємося нашими власними шляхами.

— Слава Україні...

— Слава...

Не трудно було довідатись, де мешкала секретарка генерала. І коли вечір зачав спадати на місто і вітер перестав віяти, Орлич ввійшов на коридор кам'яниці, що сірими мурами бовваніла на кінці головної вулиці міста.

**

За обрієм готіли бої. Армії здігнали армії. Зударилися панцирі, визвірилися пащеки гармат і земля задрижала в конвульсіях. Окружена армія була червона від крові і від розпуки. Окружена армія, як загнаний у пастку вовк, кусалася, кидалася на всі боки, вкінці сплила кров'ю і кинула зброю. Пішла в полон.

На полях, по обох сторонах шосе, останніми краплями холонуючої крові спливали трупи і ранені коні били копитами землю, іржучи несамовито. Вигорілі танки чорніли, як відчинені гроби, з яких труби причинних янголів викликали мертвих на страшний суд. Гайвороння кружляло над полями, хижо стріпуючи крильми і крякало радісно.

А по шосе, зі сходу на захід, воліклися колони. Несамовиті колони, що не знали куди ідуть.

Колони воліклися змучено. Понурі очі гляділи на лани по обох боках шосе і не пізнавали своєї рідної землі. І колони значили пройдені верстви трупами, що залишалися у придорожніх ровах.

Полонена армія переходила полями, переходила селами і випльовувала в порох останню силу. Мундури помнялися, подерлися, запорошилися. Животи різав голод, а від спраги тріскало горло. Але колони йшли все вперед, не зупиняючися, а хто не міг в колоні йти, той гинув.

Села, що ними переходила армія полонених, тремтіли від жалю.

— Між ними і наших немало...

— Ой, та ще б!...

Але по обличчях не можна було впізнати нікого. Всі обличчя були сірі від порошні, випечені сонцем і мукою, страшні такі, як з того світа.

Діти з глечиками молока, або води підбігали до колон.

Пробували подати.

Але конвоїри, що вимахували нагайками, відганяли дітей.

— Вер! Вер! Швайнегунден!

Перестрашені дітиська тікали, кидаючи на землю глечики, що розбивалися на дрібні кусочки. Молоко і вода розливалися на шляху. Полонені падали навколішки і лизали розвогчений порох, не зважаючи на удари нагаїв і кольб.

Жінки за плотами христилися, а чоловіки стискали кулаки.

Над світами горіло жаско сонце німецької перемоги. Палило все на шкрум. Аж зелене листя перегорювало від жару, аж земля тріскала.

А поміж горіючими фронтами, поміж арміями просувався тіні.

Переможна армія не бачила їх. Бо що для переможної армії тіні?

Орличева група добилася до міста. За містом — фронт. Місцеві зв'язкові казали, що німці збожеволіли від перемог.

Провідник місцевого звена Опанас Хуртовина стояв перед Орличем, як кам'яна статуя.

— Друже, щось страшне робиться. Як так дальше піде, то люди будуть щиро жалувати за большевиками.

Його лице порізане глибокими борознами і коли він говорив, ані мускул не дрогнув. Тільки уста рухалися, викидаючи вривані, розгорілі ненавистю слова.

— Друже, я бачив це на власні очі. Мій дядько ждав німців, як спасіння. Двадцять років ждав тієї благословенної хвилини, коли зможе бачити, як тікатимуть червоні. І діждався! Діждався, друже! Червоні втікли вночі, а ранком в місто вступили німці. Дядько вийшов перед хату, щоб подивитися на визволителів. Він не говіркий був, старина, але серце його переливалося радістю, як келих вином. Станув на дворі, а німці ідуть дорогою. Аж місто трясеться. І от якийсь диявол доглянув дядька і зверещав:

— Рус!...

Кинулося їх п'ятеро до дядька, схватили і поволікли. Дядько боронився, бо і як же не боронитися людині, коли її так нізащо схватять, як барана і тягнуть, хто зна куди? А вони його прикладами, а вони його чобітьми. Страшне, що з нього зробили.

— Рус! Рус! — верещать, як показалися.

Заволікли старого на площу, що перед міською радою, закинули петлю на шию і підвісили. А дядько високий був, височенний. Так і дотикає ногами землі. Харчить, петля тисне горло, а не завис.

Кинулись люди до німців, пробують за дядьком вставлятись. Та куди там!

— Рус! — тай годі.

А той старший між ними люльку закурив і дивиться, дивиться сукин син, як старина мучиться. А далі взяв лопату і став підкопувати землю під старим. Поволі, спокійно, по господарськи. Що підкопає трохи, то й відступиться. Приглядається старому. А той стогне, харчить, аж листя з дерев облітає.

До полудня мучили старого, поки віддав Богу духа...
— Рус! — ви розумієте, мій дядько рус! Двадцять літ ждав на свою смерть...

І дждався! Ой, дждався...

Орличеве чоло — хмара.

Повна блискавок вогняних.

— Друже Опанасе, ситуація ясна: один окупант відійшов, другий приходить. Наша боротьба триває.

Опанас Хуртовина блиснув очима.

— Достойно, як мій дядько казав мені, коли я ще малим був: Панасику, білий цар подох, червоний народився. А нам ні від білого добра не було, ні від червоного його не ждати...

— Так, друже, наше добро тільки наші власні руки створюють. Ніхто нам не принесе його на долоні, як весільний подарок, ніхто.

За вікнами тремтіло місто. Неспокій надпливав із просторів й обкутував доми, сади і людей сивою мрякою. І в мряці тій щось розгорялося. Щось пучнявіло, набухало.

— Друже Опанасе, ми завтра вранці відходимо.

Опанас потер чоло рукою.

— А я все таки радив би дістати пропуск від місцевої командатури. Той старий баварський дурень може виписати. — Головно, як нап'ється, то він підписав би присуд смерті і на самого свого Гітлера. А з ранку — він завжди п'яний. Та він бо взагалі завжди п'яний. Або вже п'яний, або ще п'яний.

Орлич задумався. Коли воно так, то чому не спробувати б?

— Добре, друже, спробуємо.

Пішли. На командатурі кількоро людей. Стали біля вікна, ждуть. Зза дверей голос команданта. Хриплий такий, голосний.

— Він уже п'яний! — каже Опанас.

Коли на Орлича прийшла черга, він зайшов до кім-

нати команданта. Командант сидів за столом, мундур розіпнятий, піт на чолі. Перекладачка заговорила по російськи. Орлич махнув рукою.

— Не треба, дякую. Я говорю по німецьки.

— О, зер шин! Вундербар! — зірвався з крісла старшина, але зараз же знову впав назад, не міг стояти на ногах.

— Ентшульдїген, ви знаєте на тїм дикїм Сходї чоловік здохне. Іх заге інен, ферфлюхте русїше швайне, замучать мене тут, замучать.

Орлич говорив:

— Пане команданте, я йду шукати свого брата. Большевики арештували його на кілька днів перед вибухом війни і вивезли до Вінниці. Це одинокий мій брат. Ви розумієте, мушу його віднайти. Прошу вас видати перепустку.

Німець глипнув на Орлича уважливіше, але алкоголь знову затьмарив його мозок.

— Натірліх! Натірліх! Майне лібе, — обернувся до перекладачки, — шрайбен зі...

Двері відчинилися і до кімнати ввійшов другий старшина. Орлич глянув на нього. Полковник.

— Доннерветтер! Фріц, я здурію вже тут! — гаркнув полковник.

— Що сталося?

— Замість вистріляти тих полонених большевиків, то мені кажуть пильнувати їх.

— Звичайно, я годжуся, всіх большевиків треба перестріляти! Неправда, майн герр? — звернувся командант до Орлича.

— А то хто такий? — запитав полковник, пильно глянувши.

— О, той герр іст Галіцієн, большевікен арештували його рідного брата і вивезли на схід.

Лице полковника роз'яснилося.

— Дуже жалко... Дуже жалко... Правда, що ви

також казали б ту всю наволоч вистріляти. О, я бачив тюрму у Львові, і в Луцьку! Фурхтбар!

Орлич згадав розповідь Опанаса, але навіть не здригнувся.

— Пане полковнику, але між полоненими є багато і не большевиків. То взагалі дуже скомпліковане питання. Його не можна так просто розв'язувати.

— Що? Ви мені говорите? Я маю тих, як ви кажете полонених, десять тисяч отут, недалеко від міста і кажу вам, вони всі комуністи! Ферфлюхте комуністен!

— Але, полковнику, між ними багато українців та інших насильно мобілізованих большевиками. Вони напевно не комуністи!

Полковник підійшов до Орлича. Його очі були вузькі, захмарені.

— Майн герр, я не знаю хто ви, але я вам зараз докажу, що вони всі комуністи. Дас шпільт кайне роле, українці вони, чи не українці, вони всі в першу чергу комуністи. Хотите самі переконатись.

Орлич рішився.

— Прошу, дуже радо!

— Фріц, я буду зараз назад. Не випий усієї горілки.

Фріц кивав головою, не розуміючи, про що вони говорять.

Вийшли. Сіли до авта. Рванувся мотор. Авто пігнало вулицями. Орлич не мав навіть нагоди сказати щонебудь Опанасові, так заскочила його нагла пропозиція полковника.

— Майн герр, — казав полковник, женучи вулицями, — на Сході мешкають варвари. Комунізм це варварська філософія. І тому вона їхня.

— Але ж полковнику, — перебив Орлич, — мільйони українців, білорусів, кавказців і інших поневолених большевиками народів своєю довголітньою боротьбою доказали, що вони проти комунізму, як ідеї державного правління.

Полковник нетерпеливо кивнув головою.

— Те саме твердила наша розвідка. І помилилася.

Вони зупинилися перед табором. На голій землі, що була обведена довкруги колючим дротом, сиділи тисячі людей. Наїжені скоростріли зорили за ними, як яструби.

Минули сторожу, ввійшли до табору. При вході стояв молодий чоловік. Мундур подертий, але очі ясні. Старшина, видко.

— Ось, маєте першого з краю, — вказав на того полковник. Підійшли.

— Добрий день, — поздоровився Орлич.

— Добрий день, — відповів полонений і в голосі його не було ні ненависти, ні любови.

— Запитайте його, хто він такий — сказав полковник, витягаючи порт-сигар.

— Можна знати хто ви? — запитав Орлич.

Полонений глянув Орличеві просто ввічі. Глибоко.

— Майор артилерії, — Іван Козаченко...

— Українець?

— Так.

Орлич переказав. Німецький полковник усміхнувся кисло. Майор? Українець?

— А коли він українець, то чому він із своїм відділом так сказано бився проти нас? Ми ідемо визволяти українців!

Орлич переказав, додаючи.

— Ви мені вибачте, майоре, я тут тільки випадково, я тільки перекладаю дослівно його питання. Він хоче знати, чому ваші з'єднання так завзято билися, коли українці повинні б здаватися в полон, бо німці кажуть, що ідуть визволяти нас, ви розумієте, майоре, — я і ви однакові, — від большевицьких кайданів?

Майор усміхнувся. І та усмішка була щира.

— Скажіть йому, що перед двадцяти роками большевики теж говорили, що йдуть нас визволяти. Коли б на нас ішла українська армія — ми вірили б, що вона йде

нам помагати визволятися, — а чужому нікому не віримо.
Німецький полковник розсердився, почувши таку відповідь.

— Не казав я вам, що вони всі комуністи? Всі!

— Полковнику, але ж цей чоловік не комуніст і це ясне!

— Не комуніст? — зверещав полковник, — а ну запитайте його, чи він не член партії!

Орлич хотів запитати, але майор заговорив скоріше. І заговорив доброю німецькою мовою.

— Так, полковнику, я член партії, хоч і не комуніст! Але якби я не був членом партії, я ніколи не був би закінчив військової академії і не був би здобув військового знання. А так я певен, що як майор, я ще українській справі пригоджуся!

Він обернувся і пішов у глибину табору.

Орлич дивився йому вслід і чув, як коло серця робиться тепло. Дуже тепло і дуже радісно.

Німець стояв із розкритим ротом, ніби приголомшений.

Мовчки вийшли з табору і поїхали назад до командатури.

— Заждіть тут, — сказав полковник, входячи до кімнати команданта, і в голосі його було море ненависти. Безсильної люті. Безнадії.

Але Орлич не думав ждати.

— Опанасе, ходім! Обійдеться і без їхніх клятих перепусток.

Вийшли і зникли між хатами.

Надворі стояв повний день.

Війна відкотилася за обрії...

А зпід землі виривався стогін. Стрясалася земля від підземних вибухів. Кров не могла зміститися вже в її надрах і мала вибухнути назад прокляттям. Страшним немилосердним прокляттям.

Догоряло запашне літо. Попелом осені розсипалося

по полях, дорогах і лісах. На обрїях дрижали вогняні
язики, ніби з пащі страшного змія висувалися і, лизь-
нувши холодних хмар, ховалися. А хмари були важенні,
сиві, сиві аж чорні і бухтіли вони, напучнявівши брудною
повінню, що ось-ось мала розірватися, розшарпані наг-
лим вибухом, щоб залити світ розхвильованими буру-
нами.

Армії перестали гнатися за арміями. Змучилися.
Приостали.

Вулицями міст ходили похнюплені люди, голодні
і скоса позирали на вояків чужої армії, що важко кова-
ними чоботами вибивали божевільний ритм проклятої
епохи. На стежках догнивало листя, що враз із розстріля-
ними надїями, обпадало на землю.

Над світами нахилилася тривога і колола своїми
очима людські серця. Серця корчилися від болю, дри-
жали, як метелики, пронизані холодом.

Генерал фон Блюменберг сидів у кімнаті, якої вікна
виходили на поосенїлий город і писав листа. В тій самій
кімнаті колись сидів якийсь український поет, що від-
ступив враз із большевиками на Схід. Генерал фон Блю-
менберг ніколи не мав особливої пошани для поетів.
Навіть для німецьких. А що вже говорити за інших?
У кожному разі українські книжки, яких було немало в
тій хаті, знаменито горїли. І давали приємне тепло.

...Моя дорога Гретхен, — писав генерал, — сиджу
у тій варварській країні і думаю про тебе. Тільки про
тебе думаю, — підкреслив генерал й усміхнувся. Він
пригадав фюрера: чим більша брехня, тим легше людям
у неї повірити. Він писав дальше: Ти не уявляєш собі,
моя дорога, що таке Схід. О, це не соняшна Франція, ні,
звідсіля не можу тобі нічого вислати, бо ті прокляті
"руські" усе понищили перед відступом. Навіть у жидів
не можна дістати золота. Коли ти читаєш у газетах про
подвиги наших вояків, то я скажу тобі, що навіть най-
кращий опис не може передати того щоденного героїзму

кожного офіцера й вояка, що стається кожної хвилини. Героїзм для німецького вояка перестав бути чимсь надзвичайним. Ми всі герої. Тут властиво немає фронту: фронт є перед нами, за нами і довкола нас. Ось: я сиджу в кімнаті посеред міста, але почувуюсь, як на найдаліше висуненому форпості. Не знаю, коли, хто і звідкіля жбурне бомбою, чи посипле серією із автомата. Люди Сходу — це варвари і комуністи. Фюрер був правий, коли казав, що наших колоній не треба шукати аж в Африці. Тут більша дичина, чим в центральній Африці, можеш мені вірити. А земля і її багатства — навіть не порівнювати із африканськими. Тут є майбутнє Великої Німеччини і це ясно кожному. І коли в Африці нам треба було б усе зачинати від початку, — тут усе готове. Треба тільки ліквідувати варварів, що живуть і заселити країну нашим народом. Ти пам'ятаєш, як наші газети часами робили натяки, що, мовляв, в українцях ми матимемо добрих союзників. Ще одна ілюзія, яка розбивається у дріб'язги на наших очах. Українці нам більше клопоту роблять, чим усі росіяни разом. Українці — це або комуністи, або націоналісти. Націоналісти ще гірші від комуністів. Сто разів гірші, бо вони нас не бояться. Вони взагалі, дияволи, нічого не бояться. Уяви собі, що вони потрапляють у деяких місцевостях бути скоріше від нас. Ти подумай: ми б'ємося, ми здобуваємо місто, а вони його забирають нам зпід носа, як доспіле яблуко. Заки ми встигнемо підняти над містом свій прапор, вони вже своїх цілі десятки розвісили. І чорт їх знає, як вони це роблять. Являються там, де їх ніхто не сподівається і виглядає, що все населення на них тільки й жде. Проклятий народ, кажу тобі і я не розумію, чому наші з ними так панькаються. Подумай тільки: українські дівчата не хочуть з нашими вояками взагалі приставати. Хіба бери тай із других країн спроваджуй дівчат.

Я думаю, що на Сході можна володіти тільки нагайкою. Влада, якої не бояться — не є ніякою владою. А нас

тут не боятися. Ото ж можеш уявити собі, що нам приходить ся переживати. Ми мусимо налаштувати все постачання, мусимо впорядковувати запілля, мусимо направляти і будувати мости, які большевики при відступі понищили, а тим українцям дурниці в голові. Вони тільки про те й думають, щоб свої газети видавати. Ага, мій джура каже, що ніщо в світі не горить так добре, як саме українські книжки. Вже другий тиждень палимо ними і дійсно тепло. Ощаджуємо вугілля для Німеччини. Ото ж, як я зазначував попередньо, з тими українцями у нас найбільший клопіт. Коли дозволимо їм і дальше гуляти, вони розвалять нас від середини. Прикрий народ, кажу тобі. Я щоденно з ними мушу зустрічатися й остогидли вони мені вже із своїми вічними претенсіями. Я пробував вяснити їм, що ми ведемо найважливішу війну історії, що це війна, від якої вислід залежить і їх доля, але чи їх можна переконати? Для них важливіше одно слово їх власних провідників, чим цілий "Майн Кампф". Найгірші між ними ті з Галичини. Я дивуюся, чому ми пропустили їх взагалі на Схід. Коли тут деневдуть зачнеться якась авантюра, можеш бути певною, що на її дні сидить саме галичанин. Вони з'являються Бог зна звідкіля, як я тобі говорив, часами скоріше від нашої армії і наставляють свою адміністрацію. Божевільні: нібито німецький вояк проливає свою кров на те, щоб вони на його трупах господарювали? Німецький вояк воює сам і сам перемагає. Ніякої помочі він не потребує. Ти пам'ятаеш, що я писав тобі про того перекладача-галичанина, якого прислали мені з Головної Кватири. Я мусів його розстріляти. Уяви собі: той швайнегунд був зв'язковим української підпільної організації. Ми самі оплачували, возили й годували свого заклятого ворога. На Сході нікому не можна вірити. На Сході живуть варвари, а варварів треба винищити.

Моя люба Гретхен, я розумію, що ти хотіла б до мене приїхати. Але наразі це не можливе. Ось дивись:

вчора підложили бомбу під хату, де жили мої старшини. Виновників не зловлено, але чи за ними треба шукати. Ми повісили сто закладників. Це бачиш не важне, хто саме підклав оту бомбу, вони всі підкладали б під нас бомби, якби тільки могли. Якже ж ото тобі їхати сюди в такий непевний час? Я сподіваюся, що війна скоро закінчиться. Ти слухала останню промову фюрера? Но, бачиш, це вже не довго. А тоді ти приїдеш сюди. Я вже нагледів гарне місце. Колись це була садиба якогось графа. Будували її італійські архітекти. Земля прекрасна і клімат чудовий. Ще трохи терпиливости, а все буде добре. Покищо цілую тебе тисячу разів, майне лібе...

Генерал фон Блюменберг вложив лист у конверт і знову усміхнувся: Ой, Гретхен, Гретхен...

— Ганс! — кликнув генерал.

В дверях станув джура.

— Наказ, пане генерале!

Ганс, слухай, як там... теє... тоє...

— Пане генерале, та гарна панянка уже поснідала і питала за вами.

Генерал фон Блюменберг знову усміхнувся їй, ніби, від мух відмахнувся від привида Грети фон Блюменберг, старої, поморщеної бабки, що нагло станула перед його очима. Ой, Гретхен, варварська це країна, але варварки не погані, сто-сот чортів на тебе.

Українці вправді кажуть, що росіяни погані люди, але ось Маша, Машенька — от і хороша бестія. І не горда, як ті українки, приступна, культурна, взагалі цивілізована жінка.

— Ганс, скажи фройляйн, що ввечорі у нас будуть гості.

— Наказ, пане генерале... — стукнув джура.

**

— Пане генерале! — зголосив шорстким голосом ад'ютант Кроммаєр, — знову та українська делегація.

— Доннерветтер! — заляв фон Блюменберг, аж фюрер на стіні здригнувся. — Якого біса вони знову хочуть?

Ад'ютант здвигнув раменами.

— Вони чогось хочуть. Їм усе щось не так. Дозвольте їм видавати газету, то вони на другий день і без вашого дозволу зачнуть друкувати книжки. Дозвольте їм знову щось, то вони придуть скаржитися, що в адміністрації забагато росіян. Так, якби нам важне було, чи хтось росіянин, чи ні. Нам важне, щоб був добрий робітник і все. Я, пане генерале, взагалі дивуюся, чому ми з тими українцями так воловодимося. Наші дороги зовсім розходяться. Ми воюємо за Гросдойчлянд, а вони за Україну. А яка ж то буде Гросдойчлянд без України?

Генерал закурив цигарку.

І що дійсно з тими українцями робити?

Диявольська проблема! Тьху!

Маршує генерал фон Блюменберг ото вже від Сяну до майже самого Дніпра і все та ж сама проблема вилазить, як чиряк. Однаково болюча, чи у Львові, чи у Вінниці. Спочатку думалось, що ті українці допоможуть німецькій армії прибрати Схід. Навіть дозволено їм легіон організувати. Коли ж бо той легіон тільки вступив у Львів, так зараз якось самостійну проголосив. Ледве гештапо впоралось із ними. До біса, генерал і до сьогодні не розуміє, чому того легіону зараз таки на місці не вистріляно. На фронті бунтуватися? Майне геррен, таж то кінець світа!

— Закличте їх сюди! — сказав ад'ютантові.

До кімнати ввійшло трое. Двох старших, сивих, а третій молодий. І саме той третій завжди говорить, а тамті два тільки головами похитують. Аж лють бере людину.

— Добрийдень, мої панове! — привітався генерал, всміхаючись.

— Пане генерале, — це той молодий, а очима так

і прямо генералові ввічі впер, як шпилькою. Ну, й очі в нього, як у самого люципера. — Так довше не може бути, пане генерале, — ми вже раз були у вас з тією справою і ніби договорилися. Ми не хочемо ніяких самовільних реквізицій у нашому терені. Якщо вашим воякам чого треба, хай прийдуть до нас, ми це полагодимо.

— Я не розумію, мої панове, про що йдеться? — здивувався генерал. — Але будь ласка, сідайте.

— Ми розуміємо, — це знову той клятий молодик, — що армія потребує цього й того, але для цього є ми, обласна управа. Не може кожний відділ, та навіть кожний вояк на власну руку йти і грабити населення. Нам просто не зрозуміло, як то німецька армія, яка знана із своєї дисципліни, може дозволяти на такий нелад.

Генерал глянув йому ввічі. Швайнегунд, ти ,проклятий, завертілося в генеральській голові, що ти мені тут будеш про німецьку дисципліну говорити? Де б ти сьогодні був, якби не та німецька армія? Га?

Але на голос сказав:

— Мої панове, я знаю, що ви маєте на думці, але ви повинні зрозуміти, що в тій страшній війні не можна всього уложити так, як у годиннику. Я не розумію, чому ваші люди на кожну дурницю нарікають, подумайте: що було б із вашими людьми, якби наша армія не визволила їх зпід большевицької кормиги?

Молодий видержав генеральський погляд і рубонув.

— Пане генерале, я вам зобов'язаний заявити, що як так дальше буде, коли ваше військо дальше не буде додержуватися наших розпорядків — ми не будемо відповідати за ніщо. Коли хочете мати в своєму запіллі анархію — ви на знаменитій дорозі.

Сухо замкнулися двері. Стало тихо, як перед екзекуцією.

— Доннерветтер! — зверещав генерал, зірвавшись із крісла.

Дзеленькнув телефон.

Підняв слухальце.

— Генерал фон Блюменберг... О, кіс ді ганд, майне шинсте...

— Щось твій голос роздратований, Курт!

— От, знову ті українці в мене були. І уяви собі загрозили мені ребелією!

Жінка засміялась у телефоні різко.

— Тобі? Німецькому генералові? Неможливо!

— Маша, Машенька, кажу тобі з ними прийдеться мені здуріти.

— Бо ти церемонишся з тими українцями. Я тобі вже нераз казала, що ви, німці, повинні неодному від нас росіян навчитися. На те й подарила я тобі історію Росії. Не все російське погане, генерале фон Блюменберг!

— Ні, ні, моя дорога. Але що мені з ними робити до біса?!

— Що робити, питаєш? Те, що ми, росіяни, робимо з ними вже двісті літ: нищити, вогнем і мечем випалювати, аж поки останній з них не подохне!

Генерал фон Блюменберг поклав слухальце і задумався.

Дійсно, росіяни знають краще, що з тими українцями робити.

VII.

...А літопис божевільної епохи писався. Писали його танки, розрізуючи широкі поля України; писала його кров, стікаючи на холоначий у пошмагах перших морозів простір; розмальовувало його дивними узорами червоне, як кров і золоте, як вранішнє сонце листя, що від пошмагів несподіваних вітрів облітало на стежки поосенілої країни. Писав його і Микола Орлич у своєму блокноті, не знаючи навіщо і не знаючи для кого. Сам навіть не розуміючи, відкіля у нього охота писати знайшлася. Бо ж він ніколи ні на шкільній лавці, коли кучерявилися каштани бурхливої молодости, ані навіть у тюрмі, де доспівали лани тривожних мислей, не бачив на небі своїх почувань ліричних хмар, з яких виливаються поетичні потоки. А от тепер, відколи перейшов Збруч, щось ніби шептало йому до вуха: пиши, акуратно записуй усе, що бачиш і що чуєш, бо можливо на твоїх очах родиться світ. Новий світ. Інакший світ. Бог кинув Вселенну у страшний хаос, може навіть страшніший від того первісного, щоб із нього створити щось краще, ліпше. Дійсне перемішалось з недійсним, і серед хуртечі, що перевертала гори, що змінювала русла рік, треба ні на мить не втратити зперед очей шляху. Хто ворог, а хто приятель? Де початок, а де кінець? Організація,

переживши нищівний удар після ліквідації державного правління, розплилася між обр'ями, як густа, вагітна мряка, з якої мав впасти на землю благословенний дощ. Треба було міняти докорінно всю сітку, треба було змінити методи, треба було, не відпочивши ні хвилини, кидатися у сам вогонь найстрашнішої боротьби історії людства. Враз із перерваними лініями зв'язків, урвалася остання нитка надії на якунебудь зовнішню допомогу. Під ударами вітрів облетіли останні листки із гірлянд, що окрашували вітальні брами і картки записника Миколи Орлича заповнялися новими й новими рядками... Він часами почувався, як матрос, якого корабель розбився і потонув уже в морських глибах, а він сам, останніми силами тримаючись якогось обламка, спливав по безконечному океані. Кінець кінців і найбільш загартований підпільник є людиною. А в ту добу саме людині хтось могутній виписав кривавими літерами страшну і невблаганну смерть.

7 жовтня.

...Так хотілося б мені сьогодні зустрінути Легенду. Зустрінути, глянути в очі і сказати:

— Друже провідник, приказ виконаний. Ми були в місті перші. На кілька годин, заки туди ввійшли німецькі відділи.

Саме так. Ми були перші. В українське місто ми, українські націоналісти, ввійшли перші. На вулицях не було ні живого духа. Ніхто нас не вітав, ніхто нам під ноги не кидав квітів і ніхто не ждав із вітальними промовами. Можна було подумати, що нас узагалі ніхто не ждав. Але це неправда. Коли ми переходили, пересуваючись попід мурами, нам здавалося, що ми переходимо не попід мури рідного міста, а попід пам'ятники на якомусь цвинтарищі. На цвинтарищі безіменних. І коли ми доходили до величавого будинку театру, який дивним чудом цілковито не знищений, хтось викликнув.

— Друже, скоріше, допоможіть...

Ми підбігли і побачили в калюжі крові жінку. Вона лежала впоперек хідника і ледве чутно стогнала. Тоді подумалось мені: неправда, що ніхто на нас не ждав. Ось та жінка ждала саме на нас, на нашу допомогу, а може, і за те дождання кулі порвали її молоде тіло?

Наш санітар покрутив головою, оглянувши її.

— Ще живе, але...

Я наказав йому дати першу допомогу, а сам із хлопцями метнувся між доми. Страшно ходити між руїнами. А як страшно ходити між руїнами рідного, українського міста. Перебігли ми цілий квартал, заки в якійсь пивниці віднайшли людей, що тремтіли в півсмерку і мов поглухлі не відповідали на наші оклики.

— Люди добрі, ми ж свої...

Якийсь старина, що як примерз до муру, зашепотів.

— Свої? Які свої? Хто свої?...

— Та свої ж, українці, брати, — кричав я голосом, від якого мертві могли б пробудитися. — Не большевики. За большевиками і слід застиг...

Старий хитнувся, якби каменюкою його в груди вдарено, захитався, як деревина під пошмагом вітру і перехристився.

— Петлюрці... Петлюрці...

І впав на землю.

Коли ми принесли ранену до тієї хати і поклали на ліжко, Андрій Волошин, син старого, лікар, став заходитися біля неї. Коли жінки обтерли її обличчя, що було ціле покрите кров'ю і порохом, Андрій скрикнув.

— Та ж це Віра Антоновна. Ось, що гади з нею зробили...

Поки лікар заходився біля раненої, старий, що вже очутився і зі сльозами в очах дивився на нас, як на якісь позагробові з'яви, пояснив нам, що Віра Антоновна це примадонна місцевого театру, одна з кращих українських співачок. Саме тоді зачали вступати в місто німці. Ми

стояли у вікні і дивилися, як вулицями перевалювалися танки, гармати і взагалі військо.

Андрій Волошин казав:

— Треба негайно зробити перелив крові. Інакше все пропало...

Ледве добився я до якогось німецького старшини. Розповів йому історію Віри Антонової. Німець посадив мене в авто і пігнав до польового шпиталю, що стояв за містом. Людський німець трапився. Йому саме завдячуватиме Віра Антоновна життя, коли взагалі переживе. А, може, він врятував її, щоб за деякий час розстріляти в підвалі тюрми? Сьогодні все можливе...

10 жовтня

...Німці скликали мешканців міста і їхній генерал проголосив, що "ви звільнені від жидо-большевицького ярма. Непереможна німецька армія під проводом свого геніяльного фюрера Адольфа Гітлера принесла вам свободу. Гайль Гітлер".

Відгук кволий. Люди зійшлися і розійшлися. Німці звідкілясь довідалися про Андрія Волошина, самотнього лікаря, що в місті лишився. Мусів прийняти головування міської ради. Ми з Андрієм заприятелювали. Андрій свідомий українець. Дуже свідомий. Твердий, спокійний, як скала непохитний. Кажу мені:

— От подумайте, що з того всього вийде. Не можна нам не пробувати організувати нашого життя, але знаємо, що те, яке ми організуємо і так на розгром приречене. Добре пишуть хлопці в тих відозвах, що їх ви привезли. Я націоналіст. — Мій батько націоналіст. А в тім кожний українець — націоналіст, ще від часів Мазепи. Хай говорить хто що хоче, а ми на німців таки ждали. Я вам скажу, що не на німців, а на диявола самого були б ми ждали, щоб тільки позбутися російських кайданів. І дияволі були б п'яти цілували, коли б він Сталіна вбив. Але от яка трагедія: проти червоного Сталіна виступив чорний

Сталін. А верйовка в них однакова. Однаково наше горло душить.

З Андрія Волошина не тільки лепський лікар, а знаменитий адміністратор. Простий, здоровий глузд у нього. Рішає справи справедливо і скоро. Не чухається в потилицю дві години, щоб нічого не видумати, а зморщить своє високе чоло і вирішить.

Мене призначив секретарем міської управи. Не дуже хотілось мені тут залишатися. Мене тягнув широкий український простір. Хотілось пролетіти країну від моря по море, від гір до гір, задихнутись тим прекрасним повітрям, надивитись на ту незвичайну степову красу, про яку стільки літ мріялось. Хотілось докладно пізнати рідну країну, яку серце так шалено любить і, не знаючи. Провід вирішив оставатись. Група пішла далше. На схід. На розлогі степи, в синій простір. Мало не вискочило моє серце з грудей у слід за ними.

Спочатку німці не мішалися до наших справ узагалі. Але коли ми наладнали адміністрацію, німецький генерал викликав нас до себе.

— Мої панове, — сказав він, — на другий тиждень приїздить новий бургомістр.

— Вже починається, — заскреготів зубами Андрій, коли ми вийшли від генерала. — Вже починається і кажу вам, друже, скоріше як зачалось, ще й скінчиться воно...

11 жовтня.

...Віра Антоновна зовсім поздоровіла. Чудо, каже, посміхаючись.

— Ви мій спаситель, Миколо Сергієвичу, каже.

— Не я, Віро Антоновно, — боронюся, — а той німецький старшина, що лікарів і все інше дав.

А вона грозить пальцем і ніби ранок ясніє.

— Не німець, бо німець був би попри мене або й почерез мене своїм танком перевалився і, не глипнувши на якесь там остівське стерво...

Віра Антоновна хороша людина. Молода, гарна,

родилася і виросла під советами — а все советське по ній, як вода по скалі сплило, навіть і рисочки не залишивши. Страшна вона, Україна. Двісті літ довбає москаль її серце і душу і навіть щілини не видовбав. Могутня вона, Україна, сотні літ у затяжній боротьбі стоїть і не паде. Немає у світі більшої і кращої від неї, моєї нації. Хвала Тобі, Всемогучий, що мене українцем сотворив Ти...

Віра Антоновна розповідає мені багато про підсоветське життя. Я починаю інакше дивитися на багато проблем. Я переживаю із нею страшні роки голоду, коли вона маленькою дівчинкою сновигалася по вміраючих селах, умліваючи з голоду і виснаження. Я враз із нею добиваюся до міста, де її приміщують у якомусь дітбудинку і починають виховувати на комуністку. Вона росте, виростає, але зперед її очей ніколи не сходять образи голодних років, ні останні слова її матері, що вмирала і вже нічого не бачила, нічого не відчувала, а тільки змогла прошептати останнім віддихом:

— Віро, тікай... іди кудинебудь, аби звідсіля... хай тебе, дитино моя... Бог провадить... і випровадить...

Сльози блищать в очах Віри, коли вона говорить тихо, тихесенько, майже шепотом:

— І випроварила мене мамина молитва...

Ми ходимо до нововідкритої церкви. Ми молимося і під час Богослужби в церкві тихо — святково, ніби святий пролітає між мурами, кладучи благословення на чола похилених у гарячій молитві людей.

Ех, вертиться колючим відгомоном у серці, коби так волі на рік, бухнула б Україна, як нове чудесне об'явлення цілому світові. Аж цілий світ на коліна перед її величчю упав би...

**

Микола Орлич закриває свій блок-нот і дивиться через вікно. Вечірнє повітря холодне на легкому морозі

і тремтить. Зза вікна доноситься шум воскресаючого міста. Воскресає місто. Направлено десятки будинків. Відкрито десятки склепів. Вечорами чутно музику. А от серце міста мертво. Не воскресає. Спить сном. Чи може вічним сном?...

— Миколо Івановичу, ви знову потонули в своїх медитаціях?

Ніби теплий весняний вітер шмагнув по обличчі. Віра Антоновна стоїть у дверях кімнати, ціла у вогнях.

— Миколо Івановичу, я повертаюся з наради театрального колективу. Відкриваємо театр. Ви розумієте, наш український театр. Дозвіл є, приміщення є, Андрій відпустив потрібні кошти. О, Боже, нарешті власний театр! Без комісарів, без Сапожнікова, без нікого. Ех, і заспіваю, заспіваю, Миколо, аж вам в ухах лящитиме!

І вона, як весняний метелик промайнула кімнатою. Сіла біля нього.

— Миколо, ви якісь такі чудні?

На дворі вечоріло. Хмари обладали на місто, повні першого снігу. Ще не падав він, але вже його запах пролітав простором. Миготіли світла. Доносився гамір автомашин і прохожих, що кудись ішли, чи звідкілясь верталися.

Микола дивився у вікно і боявся повернути очі на Віру Антоновну.

На небі блискали рефлектори і писали:

— Революціонер має в своєму серці місце тільки для двох почувань: почування ненависти до ворога і почування безмежної любови до України...

— Миколо, — він почув гарячий віддих на шиї, аж стрепенувся.

— Миколо, ви за своєю працею, за своєю боротьбою перестаєте про все інше думати. Ви горите, як наглий вогонь. А знаєте, наглий вогонь бухне, спалахне і вигорить. І нічого, крім попелу, не останеться.

Вона поклала руку на його плече.

— Миколо, що ви більше любите? — смерть чи життя?

Він здригнувся. Але не повернувся.

— Дивне питання, Віро Антоновно...

— Дивне, але на часі. Життя, мій дорогий друже, це не тільки день, це не тільки сонце. Життя все до купи: і сонце і хмари і вітер і дощ і сніг і мороз, все воно — життя. Зміна і приплив. Вогонь і вода. Заберіть одне і знищите життя. Я розумію, що ви і такі як ви, ідеєю великою причинні. Але ідея, наша українська ідея, це не фантастичний цвіт мандрагори, що не має коріння і не потребує землі. Наша українська ідея — це життя. Ми хочемо жити. Україна хоче жити. Ви хочете дати їй життя. А яке життя ви їй можете дати, коли у вашому серці розкубилилася гадюка смерті?

Микола Орлич чув, як хвилі в його серці розшалілися. Бились вони об береги, бризками заливали душу і нігті його вгризалися в долоні.

— Віро, ви знаєте...

І не обернувся...

— Я знаю, Миколо...

— Я знаю, що ви хочете сказати. Я розумію вас, я розумію: ваш закон каже, що ви ніколи, ніщо й нікого — крім України — не любитимете. Що для нікого у вашому серці не буде місця. Але гляньте...

Вона взяла його голову в свої руки і повернула. Він глянув їй в очі, що блищали райдужними вогниками у вечірньому півсмерку, і почув, як хвилі перевершили береги серця і залили грудь.

— Миколо, а чи я не частина тієї України, що для неї мусить бути місце у вашому серці?...

Вони не чули кроків. Кованих кроків.

Двері розпанахалися.

— Генде гох!...

В дверях стояли німці і гляділи чорними дулами

пістолів прямо в їхні серця, що розгорілися благословенними вогнями.

Надворі чорніла пропасть ночі.

VIII.

Чи людина має якесь право? Має. Їй вільно любити погоду, але їй вільно шукати задоволення у буряну ніч, коли чоло хльостатиме дощ і розсвітлюватимуть очі вибухи блискавиць. Їй вільно навіть перестати любити буряні ночі і затужити за солодким спокоєм літнього дня. Поставивши справу руба: людині вільно перестати любити життя і затужити за смертю. А смерть може бути кінцем, або початком. І ще, вкінці, людині вільно перестати бути людиною. Вона може стати розумною худобиною, вона може взагалі перестати бути чимнебудь, вона може стати тріскою на безкрайому океані життя, яка нікуди не пливе, але й не потапає. Людина, без сумніву, найцікавіше творіння Божої премудрости. Можна сперечатися, чи вона найкраще творіння цієї ж премудрости, але найцікавіше — це певно. І тут треба покласти крапку. З філософськими міркуваннями взагалі так, що крапку можна поставити донебудь. Бо вони без початку і без кінця. І тому крапка там не початок і не кінець, а просто крапка. В ній не мусить бути ніякого змісту, але може бути й більше змісту, як у цілому томі міркувань.

Борис Мельник поклав саме таку крапку у книзі свого життя. Хочете — крапка ця може значити кінець

одної історії, і зачинати другу. Скажете: а скільки ж історій може вміститися в житті однієї людини? А, — стільки, скільки хвилин має її життя. Одна хвилинка людського життя може стати вічністю, а часами ціле життя не варта й одної хвилини. А втім, що таке хвилинка, а що вічність?

Борис Мельник відложив перо і задивився у вікно. За вікном шуміло місто. Вікно було замазане брудним дощем, що падав попереднього дня і соняшні проміння кумедно заломлювалися на склі. В кімнаті було холодно. Німці не видали вугілля. Борис почув дивну горяч в устах і на серці.

Він ще раз переглянув лист, що його саме закінчив писати.

”Дорогий докторе!

Тема, порушена вами викликала в мене деякі думки, справді не зовсім ”святочнебесні”, але дійсно, наше життя це не тільки Різдво і Великдень, але і довгий час між тими двома ”святими небес”, довгий ряд сірих труднощів, які теж на зміст життя складаються. Я певний, що кожний нероба потрапить відсвяткувати Великдень, але трудний день верстати і не попробує.

А крім того ”свята небес” для різних людей різний зміст мають. Можна думати, що основою Божої мудрости були саме ті перші шість днів труду, а не сьомий день відпочинку. Тобто, коли під час тих перших шести днів щось діялося, щось творилося — на сьомий припала хвилинка відпочинку, коли вже нічого не ставалося, нічого не творилося.

Крім того, достойний пане докторе, є два способи ісповідання ”свята небес”.

Один спосіб—практикований гістериками, які мають одиноке щастя оглядати, як символічна фігурка Спасителя плаче ”правдивими сльозами”, або її рани скапують ”правдивою кров’ю”, чи ще іншими новочасними факірами, що вміють переживати різні страсні сцени. Це є

спосіб людей, які в гордині своїй і побожності фальшивій думають, що їхнім людським слабим талантам дано можливість уявити, чи навіть відтворити — пережити те, чого ніякій людині не дано. Так із вашими мистцями, іменами яких ви так щедро розсипали. Будьмо щирі й — не замолоді, щоб ще не розуміти, ані не застарі, щоб уже не розуміти, не відчувати границі між дійсним і недійсним. Чи є можливим для кисті смертельної, хоча б і найбільш геніяльної людини — створити правдивий образ Бога, ще й до того в моменті його неземного терпіння?

Чи є можливим, хоча б із найкращих фарб світа цього з найкращого мармуру, чи золота, чи срібла створите те, що не зі світу цього?

Не всі, не всі з вичислених вами картин мав я нагоду оглядати, але деякі — так. І, признаюся — завжди огортало мене почуття пекучого сорому. Пекучого жалю за людину, яка наважилася своїми недосконалими руками сягнути по досконале.

Можливо, я став надто віруючою людиною.

Але, хіба ж, не треба бути шаленим, щоб засобами світу цього пробувати творити, що не від світу цього?

Не думаю сперечатися про мистецтво перечислених вами творів. Хай вони будуть і вершком людського генія. Але не треба забувати, що те, яке є між людьми вершком досконалого, для Бога є взагалі нічим. Бо що ж варті діла людських рук у порівнянні із найменшим твором рук Божих? Думаю, що коли б я був малярем — я не дозволив би духові моему збунтуватися проти мого Творця. Бо чи ж твори тих усіх славних мистців не є до певної міри саме й висловом бунту їхнього людського розуму проти Божої тайни?

Люди поповнюють одну засадничу помилку при оцінці таких справ: твори ті являють собою менше чи більше досягнення людської руки і тому, чим це досягнення більше, тим більше враження воно на людей і робить, але до неземности тут іще дуже далеко.

Я не можу в названих творах, очевидно, не викликаючи на допомогу гістеричної екзальтації, нічого "неземного" добачити. Бо не вірю у створення "неземного" земними руками.

Таки ні...

Недавно довелось мені зустрінутись із якимсь сектантським проповідником. І з ним прийшлося мені говорити про "святі образи".

Дійсно, може, є десь такі темні люди, які саме в образі, який висить на стіні хочуть бачити "святий образ". Але в дійсності? Так звані "святі образи" є на те тільки, щоб нашої недосконалій земній істоті тими ж недосконалими земними засобами пригадувати про існування того "неземного", "досконалого". І тут однаково виконує те завдання африканський фетиш із тигрового зуба, як і богомаз у нашому гуцульському селі.

Образи ті, більше чи менше вони мистецькі, залишаються одним: символом. І таке їхнє призначення.

Коли ж ще твір надто мистецький, він засадничо не тільки не виконує свого призначення, а навпаки: ще й приносить образу Божому маєстатові, бо відвертає людську думку від „заземного" і зачаровувати зовсім таки земні людські змисли — притемнює Тайну.

Тіціяновим Христом буде однаково захоплений магометанський мистецтвознавець, як і єзуїтський; протестант і навіть атеїст.

Але що це матиме спільного із висловом серафічної сторінки в духовості? Я певний, що немає, не було й не буде такого мистця на землі, який міг би відтворити правдиве обличчя Спасителя. Бо обличчя те — це уосіблення Премудрости, совершенної Любови і совершенної Справедливости, а це речі, по які дарма земним рукам пориватися.

Коротко кажучи, я говорю про той спосіб "сприймання свята небес", який хоче сприймати їх двічі чи тричі в рік, відповідно до того, коли в календарі зазна-

чено червоним. Але можна бачити ще й другий спосіб.

Це буде свято небес сірого, трудного дня.

Скільки ж бо разів бичують, коронують терновим вінцем, скільки разів ведуть на Голготу і розпинають Христа щоденно? І скільки разів несеться щоденно, голвно в нашу добу, просторами "Отче, прости їм, бо не знають, що чинять"...

Скільки разів щодня, щогодини плаче кривавими сльозами Богоматір? І сліз тих, здається ніхто не бачить...

Я не вірю, щоб усі Тіціяни, Торвальдсени, Кореджі і хто ще хочете потрапили на вернути й одного грішника.

А скільки наvertsється їх серед містерій трудного будня? Бо Бог об'являється не на мертвому полотні, в світлі холодних фарб, а таки де інше.

Я не бачив ні одної божественної іскри в очах отих малярських архитворів, але бачив я їх учора в очах отця Емільяна Ковча, і я бачив такого одного червненого дня ті божественні іскри в очах мого колишнього приятеля Миколи Орлича, з яким я розставався як з ворогом.

Ви можете сказати мені: молодий друже, ви не розумієтесь на мистецтві.

Можливо...

Але, чи, щоб побачити "неземне", треба закінчити аж мистецьку академію?

Ні, пане докторе, коли чийсь дух сам не може піднятися до висот, коли хтось самий не спосібний вознести свою думку благословенним поривом у засвіти, того не винесе туди і повіз Тіціяна чи Рафаеля. Коли хтось не має в душі своїй сили наблизитися до Тайни, такому не допоможуть всі малярі і різьбарі всіх часів і всіх світів.

Бо між Богом і мистецтвом є одна велика різниця.

Мистецтво є можливе тільки для вибраних мистецтвознавців, бо коли ви поставите твір Гвідонна Рені перед нашим селянином, він не викаже ні одного процента того захоплення, що якийсь мистецький сноб, аде, я певний,

наш селянин, головно в сьогоднішню апокаліптичну добу, ближчий до заземного, як всі сноби разом.

А Бог і Правда є для всіх — темних і неписьменних, глухих і німих і сліпих.

А крім того, пане докторе, чи не час запитати в над Розп'ятим Христом нахиляються усякі атеїсти, воєнні доробкевичі і душогуби, які тільки тому, що мають набиту кишеню і то не завжди чесним способом, і б'ються між собою своїм золотом, щоб таку картину посісти, а їм усе одно, чи картина та уявляє Розп'яття, чи еспанську боротьбу биків, я не знаю, чи не вирвав би я того образу зперед них і не спалив, не можучи стерпіти профанації того, що для мене є символом Заземного, Найвищого, Одинокого.

А крім того, Пане Докторе, чи не час запитати в сумління світу нашого, скільки українських Муріллів, Рафаелів і Рубенсів замучено, розстріляно, спалено вчора і передучора?

Пане докторе, я поставив сьогодні крапку у своїй біографії. В часі, коли читатимете цього листа, зрозумієте, що крапка ця не була кінцем розділу, а початком нового. Але я взиваю вас і ваших колег, а моїх колишніх учителів, поставити теж таку крапку, перед тим кликнувши могутнім голосом на весь світ, той світ, той культурний, цивілізований окцидентальний світ, від якого мало зійти наше сонце:

— Перестаньте мордувати українських Шатобріанів, Данте, Кльоштоків і Сельми Лягерлеф...

І вийдіть з одвертим серцем на широкі степи України.

Там ми знову зустрінемося”...

Борис зложив листа. До дверей хтось постукав.

— Прошу...

— Добрий день, пане товаришу...

— Добрий день, пане докторе... Прошу сідати...

Дивилися один на одного, не кажучи ні слова. Док-

тор глядів на блискучі гузики Борисової уніформи. Запізнена муха забилася об скло вікна й обезсилена впала на землю. Закрутилася, як карусель і завмерла.

Доктор Руницький махнув рукою.

— Хай то шляк трапить, пане товаришу...

Борис вложив лист до кишені... Хай трапить...

— І хто був би сподівався?

— Я, пане товаришу, пам'ятаю німців із першої війни. Але це були інші німці. Ну, просто не ті, що тепер. Ті, що тепер — це большевики в німецьких уніформах.

Дійсно: чорна орда розшалілася від краю до краю... І то та сама орда, що виростала Гете, Шіллера, Гайне? Що за біс...

— Щось ви сьогодні, пане докторе, в особливому настрої. Забули вже, як ви тлумачили мені, що треба тільки видержати, поки все устabilізується, що німці напевно мають якийсь позитивний плян для України, що...

Доктор перервав...

— Напевно так... Напевно мали, тільки ті божевільні, проголосивши свою самостійність, станули поперецьк німецьких плянів і тепер все шляк трапив... Все...

В голосі доктора Руницького була розпука.

— Пане товаришу, сьогодні рано гештапо арештувало мого сина...

Велика сльоза впала на землю, аж стукнула.

Борис поклав руку за пояс.

— За що його арештували?

Доктор Руницький підніс очі й очі ті були сірі.

— Уявіть собі, пане товаришу, той смаркач, кажуть мені на гештапо, був бандерівським куріером. Навіть якісь записки при нім знайшли. Уявіть собі, уявіть собі: мій син... мій син...

Борис встав. Скрипнули чоботи.

— Правда, пане докторе, трудно це собі уявити... Яких часів ми дожили?

Доктор нахилився над бюрком.

— Пане товаришу — рятуйте... треба щось робити...

Здрігнулося обличчя Бориса Мельника. На хвилину здрігнулося і знову закам'яніло.

— Пане докторе, якщо ви не можете нічого зробити, то хто може... А крім того...

Борис вийняв коробку цигарок, підсунув Руницькому — ...а крім того, чи не казали ви мені недавно в цій же самій кімнаті, що бандерівців усіх треба б було знищити, як скажених собак? Чи не казали ви мені, що вони вільно або невільно, але все таки роблять большевицьку роботу?

Рамена доктора Руницького здрігнулися. Здрігнулися раз і другий. Він повів сухою рукою по чолі, по очах, по обличчі, а відтак заломився, втопився у припливі страшного плачу.

— Докторе, докторе, заспокійтеся... — Борис підійшов до нього, підніс голову, що обпала на бюрком.

Старий розривався у випаді розпуки.

— Пане товаришу... пане товаришу... пане поручнику... я збожеволюю...

Борис закурив другу цигарку.

— Пане докторе, я зроблю все, що в моїй силі. Але тепер вибачте мені: маю службову справу...

Доктор піднявся, обтер сльози, хитнувся, як п'яний і похилений пішов. Борис Мельник дивився йому услід і жаль кусав його серце.

І засвітило, засвітило дожджане сонце...

Ой і засвітило...

Перед комісаріятком ждало авто. Майор Ведель. (І як ті німці скоро авансують, мигнуло в голові).

— Гайль Гітлер!...

— Гайль Гітлер!...

— Пане поручнику, ось вам повновасті і все інше. На границі зустрінете наших людей і перевезете разом з ними того бандита прямо на головну квартиру. Прошу ужити всіх заходів обережності.

— У випадку якоїнебудь небезпеки — маєте його ліквідувати на місці, — додав майор Ведель, усміхаючись, — він мене і вас ліквідував би без хвилини надуми...

Гаркнув мотор авта. Промчав вулицями міста на залізничну станцію. Борис сів до потягу. Потяг рушив. Застукотіли колеса і Борис примкнув очі. Ще раз переходив у думці всі подробиці справи.

Ранком потяг доїхав до граничної місцевости. На нього вже ждали.

Увійшов до канцелярії граничного комісара.

Станув у дверях...

На кріслі біля вікна сидів закутий Орлич.

Біля нього двох гештапівців із готовими до стрілу пістолями.

Орлич глянув Борисові просто ввічі...

Усміхнувся...

Чортівська людина, якби його розпинали на хресті і то всміхався б...

Борис полагодив усі формальності, перебрав цілу групу під своє командування.

— Поїзд відходить за годину, пане поручнику, — сказав комісар. — Може зайдете до мене...

— Дякую, пане комісаре... Мені не вільно залишити цього бандита ні на одну хвилину. Головою за нього відповідаю...

Комісар хитнув потакливо.

— Я розумію вас, але в моїй околиці не грозить нам ніяка небезпека. Це спокійні терени.

Хвилини капали поволі. Хвилини здавалися вічністю...

— Пане поручнику, — відіззався Орлич, — чи я міг би попросити води?

— Говоріть по німецькому, — крикнув Борис.

— Ти вже не розумієш по нашому, — скрикнув

Орлич і повторив свою просьбу по німецькому. Борис взяв склянку із столика і подав.

— Маєш спрагу?

— А хто ж її не має серед спеки, що її розсіяло оте дожджане сонце зі Заходу?

Він усміхнувся знову.

Надїхав поїзд. Вони всіли до окремого переділу. Поїзд рушив...

Застукотіли колеса... Пробігла рідна земля повз вікна вагонів і зникла в тумані.

Дзвеніли телеграфічні дроти на насипах, розломлювалися соняшні промені об них.

Нагло заскрипіли гальми, вагони збилися до купи. Гештапівці зірвалися. Борис вихопив пістоль і відкрив вікно. Виглянув. Нічого не було видко.

— Я попильную в'язня, — сказав Борис, повертаючи дуло свого пістоля в сторону Орлича, — а ви подивіться, що таке сталося.

— Наказ, пане оберлейтнанте, — викликнули гештапівці і відкрили двері переділу. Подалися коридором.

Борис підскочив до дверей, замкнув їх від середини. Відчинив кайдани на Орличевих руках. Подав йому пістоль, виймаючи із своєї течки з документами другу.

— Миколо, це наші... залягай... Можливо, буде бій...

В тій хвилині зацокотіли скоростріли...

На коридорі почулися кроки кованих чобіт. Хтось пробував відкрити двері.

Почувся голос...

— Пане оберлейтенанте, бандити...

Серія скоростріла заткнула гештапівські уста. Кулі перебили двері. Зпоза насипів вискочили озброєні люди і кинулися до потягу.

Застукотіли кроки і почувся голос. Знайомий, добрий, голос.

— Борисе, Миколо, де ви?

Голос був біля дверей...

Борис піднявся з землі, обтер порох з уніформи.

Відкрив двері.

В дверях стояв із автоматом у руці Легенда...

— Слава!...

Микола Орлич дивився на Легенду, а відтак на Бориса...

— Борисе, прости мені...

— Що сталося, Миколо?...

— Я проклинав тебе, Борисе, цілий час, від коли побачив у кімнаті того grenцкомісара...

І він обняв Бориса Мельника міцним, дружнім обняттям.

Легенда скрикнув.

— Ну, облиште сентиментальності на інший час...

Вони зійшли з потягу на поле...

За полем синів ліс...

Вони йшли полями, поспішали, а за ними з потягу гляділи очі здивованих пасажирів.

Ліс прийняв їх ласкавим шумом. У лісі ждали коні. Пігнули лісовими дорогами. В самій середині лісу табір. Заїхали. Зіскачили з коней.

— До мене, друже Орлич, — сказав Легенда і в його голосі був весняний легіт.

— Давно не бачились, маємо про що оповідати.

— Правда, друже провідник, місяць тюрми не довгий час, але що за місяць тепер не стається?

— Скільки за місяць не гине тепер нашого брата...

— Гине? — Орлич повернувся до Легенди, — друже Легенда, хто згинув?

Легенда здвигнув раменами.

— Большевицькі агенти пролізли в гештапо і знущаються над нашими людьми. І не тільки над тими, що належать до Організації. Ось розстріляли професора Гукала, який до Організації і не належав. А розстріляли за Організацію. Німці думають, що кожний українець — це організація...

Орлич зупинився.

Глянув у вічі Легенді.

— А це неправда?

Легенда глянув вгору. Легенда відкрив двері лісничівки, що стояла серед ліса. І сказав, аж луна пішла.

— Кожний добрий українець, — це дійсно Організація, мій друже...

З кімнати дихнуло теплом.

— Миколо...

Оклик зірвався, як весняний вибух, аж всі нерви в Орличевім тілі задеревіли.

До нього підходила з простягнутими руками Віра Антоновна...

IX.

На світі був правдоподібно новий день. Не можна того напевно ствердити, бо через дошки на глухо забите вікно не предіставався ні один промінь ясного світла, але, видається, на світі таки стояв розсміяний день. Його не можна було вправді бачити, не можна було оком впіймати його лагідної, соняшної ясности, але серце ловило якийсь далекий, приглушений гомін, який проривався навіть через покриті плісню мури, який проривався через густу мряку духоти і який вдаряв об серце, неначе хвиля об берег висохлої землі. І серце дрижало, неначе просохлий кленовий лист, коли після довгої спеки спадуть на нього перші краплі благословенного дощу.

Аж коли наглий лоскіт пронісся підземеллям і десь далеко заскрипіли ковані чоботи, тоді дійсно показалося, що надворі день, бо струмок світла налякано вскочив через відкриті двері, збіг до підземелля, просовгнувся коридорами, глигнув через вузькі отвори "візитирок" і заховався знову десь у найтемнішому куті, неначе на смерть наляканий важеним стукотом чобіт, що наближалися.

Петро Деркач зривався завжди перший. Він не міг спати.

— Чоловік старий, своє вже відіспав.

Постать старого селянина кумедно бовваніла в півтемені. Він старанно складав свій сукняний плащ в куточку, а відтак, сідав, підбгавши під себе ноги. Тоді він починав говорити.

Андрій Волошин, якого арештували того самого дня, коли й Орлича, займав у камері місце зараз біля старого селянина. Андрій Волошин думав, що Орличеві вдалося висовгнутися із ворожих рук і йому було радісно через те. Краще, коли один гине, замість двох. Один усе таки залишився живим. Андрія забрали на другий день після арештування, з тюрми його міста і кудись повезли. Він ще чув на руках тягар кайданів, хоч немало часу проминуло вже від того дня, коли його привезли у якесь західньо-українське місто і там вкинули у глибокий льох.

Андрій Волошин сів і слухав розповіді старого селянина.

Петро Деркач говорив завжди те саме. Він завжди починав своє оповідання від надхненного опису свого маленького господарства. Всі в'язні вже знали, з якого дерева, за скільки і де купленого, побудована його хата і стодола, що Лиса давала дуже добре молоко і що Каштанка виводила такі лошата, яких не знайти в цілому повіті; знали також, що на Помірках вдавалася добра пшениця, а на Бодяках жито виростало таке високе, що хлоп міг серед нього заховатися. Вони знали вже навіть всі примхи старої Деркачихи, яка вправді була дуже доброю жінкою, однаково ж надто скупкою, знали вони і про те найбільше доводилось їм слухати, що Деркачів син Василь, однак, це неабищо, він не тільки в господарстві меткий, але й перший декляматор у селі, і що так як він, в цілому селі ніхто „Плотію” не проспіває, і це навіть заявляє місцевий священик.

Про свого Василька старий Деркач міг говорити годинами, без кінця. За ті місяці, що прогнили в льоху, оповідання про сина стало старому налогом. Кожного нового в'язня зустрічало завжди незмінне питання:

— А ви, пане, чували там щонебудь про Василя Деркача з Лотоків?

А коли новоприбулий хитав головою, мовляв, "ні", то старий відходив, похнюпившись до свого кута, мимраючи під носом:

— Агій! З другого світа люди приходять, чи що?

Коли ж спів'язні запитували його, чого він собі найбільше бажав би, він заєдно відповідав, тицяючи жальцем перед себе:

— Що я бажаю собі? А от, мій добродію, щоб я ще раз дихнув тим вітром, що над Помірками віє і ще раз почув, як мій Василь „Плотію” співає.

Але для цього було малувато надій. Тобто, поправді, сказавши, надії не було взагалі ніякої. Старий Деркач сидів під замітом "саботажу" — а "саботажистам" стелилася тільки одна дорога — на бункери.

Але Деркач про те не знав, і може навіть і не додумався.

— Як я піду до дому, хлопці, — казав він, обсмоктуючи дерев'яну ложку, на якій залишилася ще одна крапля обідної баланди, — як я піду, то я вам невідмінно баламута пішлю. Го! Го! Господарського баламута. Хліба свіженького, сала грубого, ще торішнього, ну і бакунцю! Аякже...

— А не забудьте, дядьку, часнику!

— Часнику хочеш? Чому ні, можна і часнику. В мене часник росте здоровий, як цибуля здоровий. Передам. Тільки ще пригадайте, коли йтиму до дому.

— А, коли ж ви, дядьку, вже врешті підете?

— Коли? Га? Бог милосердний знає коли, але піду. Бо чому я мав би не піти? Правда мусить вийти наверх.

Кирпатий Марко, що то пачкував коней із Райхскомісаріату до Галичини і дожидав транспорту до кацету, зірвався, мов вош його вкусила.

— Дядьку, чи ви не здуріли вже до решти? Ви тут правди шукаєте?

Петро глянув своїми добрими очима довкола, неначе переполоханий несподіваним вибухом, а відтак, розложив руками.

— Правди, синку, треба всюди шукати. Вона всюди є. Тільки часто присипана людською злобою, синку, але є...

Деркачева справа була ясна для всіх, крім нього самого. В нього знайшли при ревізії кілька мішків захованої бараболі. А що він не здав контингенту — то "саботаж" був очевидний. Але, хоч минав місяць за місяцем, старий не переставав вірити в ту свою правду, що як олива мала виплисти наверх.

Андрій Волошин вперше зустрівся за свого життя із Західною Україною. І то в таких особливих обставинах. І стверджував, що від людей тих віяло якимось особливим теплом. Якоюсь дивною силою, радісною, ясною силою, яка променювала навіть від тих, які відходили на смерть. Він прислухався уважливо до їхніх розмов, до їхніх пламенних дискусій, яких вогню навіть вологість льоху не могла притасити і він пригадував Орлича.

А за той місяць, що він досиджував у тюрмі, немало їх перейшло через камеру число 2. Вони приходили і відходили, як тіні, вони переносили побої і знущання із витривалістю і усміхом і вони не переставали вірити в ту правду, яка остаточно мала затріюмфувати.

Командантом камери число два був Дам'ян. Злодій. Бандит. Косі очі і скуйовджене волосся, ціле злипле в кудлах. Ходив по камері вовком і тільки глипав на спів'язнів, шукаючи когось, на кім міг би погерцювати його садистичний кулак.

— Ну, і як там, "пане" докторе?

Він особливо підкреслював оте "пане", аж слина вицвиркувала зпоміж його жовтих, прогнилих зубів.

— Посмакував фашистський хліб? Кілкою у горлі став? Га?

Андрій не обзивався.

Дам'ян, очевидно, комуніст. Можливо всі злодії є

комуністами. Можливо, що всі комуністи є злодіями.

— Говори, ти фашистська п'явка, як я до тебе говорю, — гаркнув Дам'ян, підступаючи до Андрія.

Андрій не ворохнувся.

На чолі Дам'яна, аж жили напухли. Ось, ось тріснуть чорною кров'ю.

— Пан великий! Губернатором захотілось бути! Ось, де кінчать усі губернатори! — сплюнув Дам'ян.

На коридорі почувлися кроки. Важкі, ковані.

— Ахтунг! — зверещав Дам'ян, підбігаючи до дверей. В'язні зірвалися і станули двома рядами під стіною. Вирівнялись. По військовому.

Двері відкрилися і в них станув грубий німець.

— Герр комендант, — звітував Дам'ян, — іх мельде гегорсам, дасс ді целе, нуммер цвай іст міт фінфцен ман белегт.

Навчився звітувати і по німецькому. Він вміє звітувати хіба на всіх мовах світу, бо перейшов усі тюрми світа. Опитний злодюга. Кримінальна енциклопедія.

Німець подивився по келії, щось буркнув, як злюща собака, тріснув дверми, і пішов.

В'язні переглянулись. Похнюпились. І стали дожидати.

Хвилини скапували із мокрих стін враз із краплями брудної вологости. Кілько їх кануло? Хто їх може почислити?

І нагло, може за годину, а може за десять, задзвонили ключі і їх голос покотився в'язницею, як відгомін надходячої муки. Келії притихли. Погляди в'язнів схристилися в німій тривозі. Крізь затиснені до болю уста прорвався тихий, приглушений стогін. Обличчя стягнулися, як від пошмагу морозу, а очі прислонила мряка. Серця забилися в безсильному протесті, в грудях щось заломилося, щось обірвалося, мов чорна дощевка хмара обпала.

— На кого черга?...

Безжалісний запитайник завис прокляттям у задушливому повітрі келії і висів, кумедно хитаючись, мов ось-ось мав упасти на чийсь шию і петлею там затиснутися. Щось мало статися. Невідоме наближалось, вистукуючи кованими чобітьми.

Невідоме?

А може аж надто відоме... Те, чого дожидали всі від попередньої суботи. Те, що приходило завжди, неодмінно, з чортівською докладністю, кожної суботи.

Чоботи примали по коридорі і кожний їх крок вражував до болю двісті сердець. Крізь "візирки", малі отвори в дверях коменданти келій намагалися підглянути, куди прямують ті кроки. В'язні стояли рівними рядами попід стінами своїх келій, і чули, як жили пучнявють, грозять розірватися і повинню божевілля залляти груди. Засвітилося світло. Забіліли обличчя в сліпучому світлі, як примари. Білі, мов із каменя тесані. Тільки в очах повно шалу, в очах, що прикипіли до постаті коменданта біля дверей. Кроки затихли. Камера номер два завмерла. Задержали віддихи. П'ятнадцять марив здригнулися в один такт. Заблищали очі. Серця перестали битися в грудях. В горлах щось забулькотіло, руки затиснулися. Комендант відскочив від дверей і прохарчав.

— Ахтунг!...

Мов під пошмагом гострого батога здригнулися постаті — марива і глухий, нелюдський стогін струсонув келією, вплив за ґрати і покотився нічним простором в далечінь. Чи хто почув його?

Задзвонили свою диявольську музику ключі і двері відкрилися, рипнувши пронизливо. Мертвецьким, мов із поза гробу голосом звітував командант.

В дверях стояли німці. Грубі, випашені українським хлібом і солом чорти із пияцькими очима, з устами, що розхилилися від жаги. Понуро дивилися в глибину камери машиніві пістолі. До келії ввійшов, мов сама смерть, страшний Ібель. Поручник Ібель. Усміхнено, задоволено

глядів на закам'янілих в'язнів і, глипаючи на картку паперу, що її держав у руці, проходив повз них. Вони вже не жили. Вони вже були тільки маривами. Вони були мертві від жаху. Раз пройшов Ібель попри них, солодко усміхаючись до кожного, відтак ще раз, а коли він проходив третій раз, його дротяна нагайка свиснула і перетягла лице Івана Смолича, колишнього старшини Української Армії.

— Геравс!...

Якась дивна гримаса викривила лице старого старшини. Очі вивернулися, сиве волосся з'їжилось і піт виступив на поморщене чоло. Але, крім придушеного стогону, ні звук не вирвався із затиснутих уст. Він виступив і подався на коридор. А Ібель робив своє діло далше. Один за одним виходили в'язні на коридор і роздягалися. Вже в камері остало тільки п'ятьох. Страшний регіт прокотився камерою.

— На сьогодні досить...

На коридорі лежала купа лахміття, що його поскидали із себе в'язні. Вони ж самі стояли голі серед гештапівців, що найженими пістолями оточили їх, мов лісом. Ібель сховав картку в кишеню, і скрикнув.

— Рравс міт дем фі!...

Знову застукотіли чоботи і залящали нагайки по голих плечах, яким уже не вистарчало сили і тоді від сходів залунав спазматичний крик Івана Смолича:

— Скажіть Україні про нас!...

— Мавль гальтен, швайнегунд!...

Затихли кроки за брамою. Невидима рука погасила світла і в'язні потонули в темряві. Ще один тиждень був перед тими, що залишилися. А може щось станеться? А може?... Іван Смолич також надіявся, що "щось" станеться...

Комендант камери Дам'ян, понуривши голову, сидів біля дверей. Старий Деркач, зідхнувши кілька разів, шепнув:

— Помолімся за тих, що на смерть пішли...

Клякнув доктор Андрій Волошин біля старого галицького селянина і повторяв за ним слова незнаной молитви до незнаного Бога. І здавалося, що якась дивна сила, хтось могутній, хтось, хто був і буде навіть тоді, коли вже нічого не буде, ласкавим зором глядів на підземельну темряву.

І молилися в'язні у вологому льохові.

...За невинно мучених, за тих, що сьогодні невідомій, страшній смерті назустріч пішли, просимо тебе, Господи...

...Май милосердя над ними...

...Хай кров їхня невинна гріхи їхні сполоще і хай дорога страшна на Голготу їх до брам ласки Твоєї запровадить...

...Благаємо Тебе, Господи...

...І нас у хвилинах страху не опусти, сили наші кріпи і дозволь нам дорогу нашу з ім'ям Твоїм до кінця перейти...

... Хай буде воля Твоя, Господи...

Доктор Андрій Волошин сів біля старого Деркача і їхні руки зустрічаються. І стара рука змученого життям селянина кріпко стискає Андрієву руку. Аж стави хруснути.

— А все таки не дияволові перемогти янгола. І в святих книжках написано, що прийде такий день, коли день переможе ніч. І я вийду на Помірки мої зелені, вдихну повітря запашне і з моїм Василем хвалитиму Господа за перемогу правди.

Доктор Андрій Волошин потиснув руку старого селянина.

І мовчанка спала на камеру, як тінь.

Андрія Волошина забрали на переслухання зараз зранку. Сходами нагору. За браму. Зза брами сонце. Очі запекли, якби хто піском сипнув у них. Коридором направо, а там наліво. Відтак двері. Ввійшли. Конвоєнт

тріснув дверми, аж стіни затряслися. Жилами протекло безсилля. Залоскотало під колінами, аж ввігнулися. Оперся об стіну, щоб не впасти. За столом їх двох. Один в уніформі. Другий у цивільному. Той, що в цивільному, показав рукою на крісло.

— Прошу, сідайте.

Андрій сів. Перед очима сині і червоні круги, а в грудях щось забулькотіло, запекло. Йому підсунули воду. Невже ж на світі ще існує такий благородний трюнок, як вода? Видно, на світі ще не всі води висохли.

— Ви курите? — Той у цивільному підсунув коробку цигарок. Андрій завагався. Годиться прийняти щонебудь від ката? Але відчуває, що цигарка підтримає його розхитані нерви. Нерви... А нервів треба залізних... Щоб не лопнули, як тягнутимуть...

— Дякую...

Незнайомий подав вогню. Рука в нього здригається. Чи то від внутрішнього спокою, чи, може, від чого іншого. Або хіба в душогубів може бути внутрішній спокій? Навіть у найбільш закам'янілих...

Андрій глибоко втягнув дим цагарки. Не міцна... Трав'яна...

А той зачав говорити. М'яким лагідним голосом, що як відгомін. Німці прийшли визволяти Україну. Тільки невдячні українці, а головно ті божевільні націоналісти, думали, що з німцями шутки. Наперед треба виграти війну, а тоді вже фіюер за все і всіх подумає. Йому, Андрієві, не подорозі з націоналістами, думає той у цивільному, — націоналізм це зовсім явна західньо-українська справа, яка дальше Збруча не сягає.

— Ми великі європейські держави змели з лица землі, ось так... — розвів руками, потягнув по столі, свиснув крізь зуби, — чи ж хтось може думати, що нам не вистачить сил тієї української авантюри ліквідувати? Ми маємо в жмені всіх націоналістичних провідників. Тільки затиснути жмені і з них — порох. Ось так! — затиснув кулаки, аж хруснула кістка. Але порох не заку-

рився. — Порох з них усіх зробимо... Пил... Як ящірку розітремо, ось як... — чоботом роздавлював щось неіснуюче на підлозі, аж чобіт заскрипів. — А тих, що втекли — і тих знайдемо. Під землею, над землею, всюди знайдемо... Роздушимо...

Андрій докурив цигарку. І пощо тієї промови? Дивувався Андрій: здавалося б два світи, два окремі в нічному до себе неподібні світи, а воно насправжки ось що. Згадав присадкувату людину, що носила дивне ім'я. Згадав Легенду, що зустрівшись із ним, вперше сказав:

— Ви, друже помиляєтесь, коли думаєте, що в Україні положення змінилося. Між німцями, а москалями є тільки одна різниця — мова інакша, а решта все — те ж саме...

А цивіліст розпалившись вогнем власного ентузіязму, малював жахливі картини знищення, що дожидає Україну, коли вона спротивлятиметься волі будівничих нової Європи.

— Хто не з нами — той проти нас! А хто проти нас, того ми знищимо!

Четверо очей — чотири розпечені до білого ненавистю шпильки. Вкололи. Шпигнули.

— Ми думаємо, що ви зовсім випадково попали між оунівську банду. Ви нам розповідajte все, що знаєте про Орлича і його спільників — і все буде гаразд. Вийдете на волю...

Андрій здригнувся!

Той у цивільному заговорив по українському.

— Ми все знаємо... Все знаємо про вас, громадянине докторе... Все! — аж засичав.

Андрій Волошин глянув йому прямо ввічі. Знайомий голос... Знайомі очі... Все знайоме...

Бо кому ж не був знайомий комісар Сапожников?

Комісар НКВД — комісарем гештапо?

Пригадався ще раз Легенда...

— Я нічого не знаю... Німецька влада доручила

мені посаду голови області і я виконував свої обов'язки по своїм умінні. Поза тим, нічого не знаю...

— Не знаєте? У вас, докторе, зник пам'яті? Ми пригадаємо вам усе... Все пригадаємо...

Натиснув тастер електричного дзвінка. Двох опричників ввірвалося в кімнату, схватили Андрія.

— До лябораторії його! — біснувато зверещав комісар Сапожніков.

Потягнули Андрія по коридорі, сходами нагору, відкрили двері і кинули, як лантух.

Лябораторія!!!

Слово, що наганяло найсильнішим в'язням мурашок поза шкуру, що на сам його звук стискалися серця найвідважніших. Велика соняшна кімната із закратованими вікнами. На головній стіні два залізні півкола, від стелі висить дротяна петля, на землі два ланцюги. Коло вікна два столики і за ними дві молоді дівчини.

Андрій встав і глянув у розсміяні очі дівчат.

І якого біса вони всміхаються?

Сапожніков станув перед ним. Очі повні недоброго світла, що аж палить.

— Будеш, сволоч, говорити?

Андрій сам не впізнав свого голосу, що прорвався із його горла.

— Не маю про що говорити...

— Льос! — зверещав Сапожніков і Андрія підштовхнули до стіни, закували, на шию закинули петлю, ноги обвинули ланцюгами.

— Говориш?

Андрій не обізвався. Тоді дужий удар упав на його голову, петля затиснулася на горлі, перед очима заблищали всі світла ночі і дня й Андрій покотився у бездонну пропасть.

Коли він відчинив очі, почув спрагу, що гострими пазурами дерла горло. Ще побачив, як над ним нахилилася дівчина, одна з тих, що сиділи за столами. І на спалені губи впала краплина холодної води...

— Пити!...

Чиїсь очі засміялися, а хтось скажено вилаявся. Андрій затиснув уста, аж зашелестіли.

— Бандит! — це дівчина — з німецької руки навіть вода не смакує?

Андрій ще чув, як чиїсь чоботи вдарились об груди, тіло здригнулося від наглих ударів, а відтак темінь залила очі і він уже нічого не чув.

Коли пробудився — побачив довкола себе знайомі постаті в'язнів і їхні ласкаві, добрі очі.

— Може ви чогось хочете?

Йому оповіли, що двох гештапівців принесли його неприємного. Довгий час маячив у безтямі і всі вже побоювались, що з ним щось поганого трапилося, але Богу дякувати найгірше минуло.

Рани пекли, але найгірше мучив Андрія сумнів: як попав комісар Сапожніков до гештапу? Що за страшне безвихіддя: зліталось НКВД з гештапом проти українського народу. Чи витримати народові тому таку диявольську змову?

Під вечір застукали з келії номер 13.

— Маємо відомість для Волошина.

— Тут він є...

— Ждати на вечерю. Будемо пробувати передати...

Здивувався Андрій. Що то знову може бути? Від кого?

Під час вечері, коли в'язні підходили до дверей, щоб взяти з рук посмітюха велику глиняну миску із якоюсь смердючою баландою, одному із в'язнів висовгнулася миска і впала на долівку.

— Доннерветтер! — заверещав вартовий, підбіг до нещасного в'язня і зачав хрестити його нагайкою. В суматосі, що витворилася, якийсь незнайомий в'язень, ніби збираючи шматки картоплі, що розсипалися по підлозі, наблизився до Андрієвої келії і вкинув кульку скрученого паперу. Андрій схватив її і заховав на грудях. Не міг діждатися кінця отої вечері. А коли затих голос

важких чобіт вартових і в тюрмі стихло, Андрій витягнув записку, розпростував папір і прочитав:

— Андрію, держися... Визволення недалеко...

Хто був той в'язень, що передав писульку? Андрій навіть не міг би його й пізнати. І що воно ота писулька означає? "Визволення"? Здригнувся Андрій Волошин на звук того слова.

— Мого батька визволяли большевики двадцять п'ять років тому... Мене визволили німці... От і як ще раз так хтонебудь визволить — не витримаю либонь. І хто ото "визволятиме" цим разом?

Петро Деркач нахилився до Андрія і прошепотів.

— Що пишуть?

— Та нічого важливого... Це від родини...

— А дивись! — здивувався старий селянин. — А я таки нічого про свою родину не знаю... Чи не забули старого... Може вже й "вічну" по мені відспівали...

Другий день був такий же, як і попередній...

Третього заметушилися гештапівці вже з самого ранку. Перевіряли в'язнів.

Переглядали списки.

— Транспорт готують...

Транспорт до концентраційного табору... Майда-нок? Освенцім? Дахав? Але кожний табор краший від бункрів. У бункрах кінчиться світ. А в таборі — хто його знає?

Ніч упала на місто й тюрму, як хмара. В'язні не спали, дождаючи транспорту. Транспорти відходили звичайно раннім ранком.

В тюрмі чутно важкі віддихи.

Нагло загуркотіли кроки нагорі. Знялася метушня. Зацокотіли скоростріли.

Серця в'язнів перестали битися. Невже ж?

Мури здригалися від вибухів. І нагло все стихло. Стало тихо, як у гробі.

Старий Деркач прикипів до дверей. Дивився в те-

мінь і нічого не бачив. Заскреготів ключ у замку нагорі. Хтось сходив в долину:

— Андрій Волошин! — закричав хтось дужим голосом.

Адрій підбіг до дверей. Крізь "візитирку" гукнув.

— Я тут...

Почулися спішні кроки. Замигали світла ручних ліхтарів. Затряслися двері і відчинилися.

В дверях стояв Микола Орлич.

А за ним русявий юнак, що пильно вдивлявся в обличчя в'язнів.

І тоді старий Деркач викинув руки вгору і закричав, закричав таким голосом, що від нього аж мури здригнулися.

— Сину! Сину!

Х.

Що таке час? Де йому початок, а де кінець? Вчора: були большевики. І не стало їх. Ніби хтось рукою махнув — нема. Як мара вступилися, за обрій впали. Василь Лис надягнув на рукав блакитно-жовту ленту і став начальником міліції. Власної, української міліції. Сам власноручно розліплював проклямації, що голосили українській землі відновлення держави. Як довго те тривало? Хто знає! Кожна радість проминає бісово швидко. Тільки нещастя триває довго. Лис не скинув своєї ленти, тільки перекинув кріса через плече, покликав свого друга Дам'яна і пішли в ліс. Спочатку бродили самі. Де далі ще кількох друзів пристало до них. Німці переслідували революціонерів. Ліси заповнилися молодими людьми, як сніжинками на весну розцвілися. Минула зима, минула й весна і літо проминуло. Світ тремтів у вогні війни.

Але куля, що була вилита для Василя Лиса, не проминула його.

А було воно так.

Сталося несподівано.

— Дам'яне, підемо?

— Що?

— Підемо!...

— Ну, як іти, то йти... ,

Їхні постаті пропали в темному лісу, як тіні.

В селі ніхто не голосив.

Бо і чим було плакати?

Сліз не вистачало...

Але в селі всі знали. В селі вістки й відомості повзли припишклими вулицями, як ото повзе ранішня мряка по сіножатах. Крізь вікна шепоти проривалися, часами сполохані, часами врадувані, але всі вони глухли в хабазі перед хатами. А хабаззя в роки ті напричуд вибуяло. Які то врожаї на хабаззя Господь послав!

Василь мав дівчину.

Марія...

Трагічне таке ім'я...

В Марії подруга Калина.

— Маріє, маєш вістку від твого?

— Угум...

І перед очі блиснув шматок паперу. Один із таких дивних шматків білого паперу, що їх не носила ніяка пошта, що то із їхніх облич не всміхалися багато колірні образки марок, але які все таки промандрували сотні кілометрів і потрапляли в потрібні руки.

— На відпустку приїде...

І шматок паперу, ніби сполоханий чужим зором, похатцем зникає за пазухою розсміяної дівчини.

— Коли, Маріє, приїде?

— Ба, коли пустять...

А бурянами заростали не тільки городи перед хатами. Пишшилися буряни по полях як ніколи. Господарі похитували зажурено головами, зводили очі вгору і шепотіли побожно, оглядаючись на всі сторони.

— Боже милосердний, коли та погань з землі нашої щезне?

Але погань, видимо, не хотіла щезати.

Марія знала, коли Василь має прийти, але не хотіла того подрузі казати. Бо, ану ж! Відомо: війна, різне може трапитися, перешкодити. Не прийде, а тоді будуть глузувати. Забув, покинув... А крім того... А крім того,

вона не хотіла, щоб ще хтось, крім неї, зустрів Василя. Вона хотіла бути одним одною, що його зустрічатиме.

Василь мав прийти в неділю, і субота була для Марії безконечною.

І пощо тієї суботи в тижні? Не краще, щоб зараз по п'ятниці і неділя приходила?

Марія сиділа біля вікна і вдивлялася своїми чорними очима в далечінь сільської вулиці.

Стрілець Василь Лис чвалав лісовими дорогами. Ліс пахнув. Дороги співали знайому пісню. А може це йому тільки так здавалося?

Може йому тільки здавалося, що лісова далечінь розшилялася привітно й широко? Але стрілець Лис про те не думав. У його вухах шуміли ще відгуки бою і цокотіння його власного скоростріла. І йому здавалося, що тими відгомонами повна лісова далечінь.

Кінь чвалав знайомими лісами і ніби розпізнавав старезні дерева. А вони ще більше постарілися. Порепалися. І потріскали.

Як той час швидко проминає!...

Ще швидше, як повстанські тачанки!

Ще швидше, як чалі коні повстанських загонів...

Мчить!

Нагло стрілець Лис відчув небезпеку. Вона насунулась несподівано, хмароломом.

Лис притягнув поводи і кінь зарився копитами в лісову дорогу. Аж курява пішла.

— Сій! — гаркнуло злісно й холодно.

(Гей, доле повстанська, закосичена! Які коні виносять тебе з челюстей таємних просторів?).

Василь зіскочив із коня і, стиснувши фінку в руках, заліг за деревищем.

Кінь рванувся... Гей, коню вірний, коню чалий, і твоя кров до чаші терпіння потрібна!

Зацокотіли скоростріли і кінь рванувся вгору, захріп страшно й голосно і впав на лісову дорогу. Бив копитом об землю. Рванувся ще кілька разів, і затих.

— Здавайся!

Стрілець Лис глянув просто ввічі своїй долі.

Вона була усміхнена.

Доглянув перед собою ворожі уніформи і його фінка заспівала голосно і пронизливо.

Чужа мова загаркотіла скажено, але Василь Лис, стрілець відхненної армії не слухав її.

Перед його очима знялася стіна зірваної землі й моху, закрутилася шалено прошивана сліпучими блискавками. З дерев облітала кора, зірвана кулями.

Щораз ближче і ближче вгризалися в землю кулі і щораз більше розпалювалася від власного вогню фінка Василя Лиса.

І тоді, коли він, відкинувши непотрібну, бо без амуніції зброю, хотів вихопити гранату, якась нелюдська сила підірвала його і йому здалося, що нечувана хвиля неземної мелодії підіймає його на своїх крилах і несе кудись далеко, далеко, в незнане.

Орлич думав про стрільця Василя Лиса, якого трупа підіймили поміж старезними деревами, недалеко від застигшого трупа чалого повстанського коня. Василя Лиса вже поховали. І такого тихого вечора сидів Орлич на своїй квартирі і переглядав щоденник Лиса, який він знайшов між речами поляглого стрільця.

**

В календарі весна, а надворі заметіль. І пощо ті календарі укладають? Сестра Галя умірає. Вчора привезли її з Конинського лісу. Кажуть, бій був скажений. Наших окружили. До чорта, доки ж то нас будуть окружати на нашій власній же землиці? Але з нашою землею здається так, як і з календарем. Кажуть: світ поступає вперед, а ти, дивись, він летить стрімголов назад, до кам'яної доби, як каже професор Жук.

Отож, кажуть, наших окружили в нашій таки ріднім лісі. Командир Пімста міг відступити. Але, чи чував коли хтонебудь, щоб командир Пімста тікав перед боєм?

Я певен, що коли б була Україна, Пімста був би маршалом української армії.

Я певен, що яканебудь армія зробила б такого Пімсту маршалом. Але тепер він лежить прикритий снігом серед Конинських лісів і за декілька років, правдоподібно, ніхто навіть не знатиме, де спочили його кості.

Він не відступив, але прийняв бій. Може він знав, що це його останній бій, а може ні, хто знає? Кажуть — бій був пекельний. А в тім усі наші бої пекельні. Ворог натискав з усіх сторін, хоч втрати мусів мати великі. Сотня Пімсти — це дійсно сотня чортів. Але що порадити, коли амуніція вийде? Лють бере, коли згадати скільки боїв ми програвали саме через ту амуніцію. Отже, коли муніція вийшла, Пімста закричав:

— Друзі, перебоєм!...

О, хто не чув, як командир Пімста кричав перед атакою, той і не може уявити собі зриву. Голос Пімсти був сильний, такий сильний, що від нього аж листя із дерев обсипалося. Диявольський голос мав командир. А в тім чи ж можна співати янгольськими голосами, коли йдеться до бою з люциперовою гвардією? Командир не забіг далеко. Він, оповідають, викинув руками, як підстрелена ворона крильми, і вдарив собою об пнище якогось деревища. Тоді, кажуть, сестра Галя скрикнула таким голосом, що від нього і в найвідважніших застигла кров.

— Друзі, за мною, вперед!...

Ніхто не може докладно розповісти, що було далше. Стрільців неначе б якась дивна сила підхватила на свої крила. Відділ, чи б пак це, що з відділу залишилося в живих, рванулось уперед, навперелім через лісову гущавину, через ворожий перстень. Неначе стихія зірвалася над світами. Відділ рвався через ліси і поля, аж зупинився в Чорному Яру. Коли там зупинились, щоб набрати віддиху, сестра Галя захиталась, як підірвана квітка і впала на сніги. Вона була ціла у вогнях і коли її до нас принесли, від неї ще бухала жара, як із палениська.

Лікар Бистрий хитав головою.

— Як вона змогла пробігти такий простір — це незрозуміло. Вона подіравлена, як решето.

А сестра Галя лежала непритомна, розпалена, дихаючи вривчасто і важко.

Я ось уже четвертий рік при повстанцях, але ще не дивився зблизька, як умірає людина. Чому людина вмірає завжди тоді, коли її життя починається? Але в наш час усе, від календаря зачинаючи, а на політиці кінчаючи, усе навиворіть. Краще не ставити питань, бо відповіді, що на ті питання надсуваються, можуть довести людину до божевілля.

Сестра Галя померла. Кілька разів важко віддихнула, відкрила очі і в тих очах було полум'я розпаленого сонця. Повернула голову й застигла. Я глядів на нашого лікаря. Молодий хлопчина, який щойно закінчив медицину й одним із перших прийшов до відділів. Сестру Галю поховали в лісі. Вирили в землі яму, збили з соснових дощок скриню. Трудно повірити, що її між нами немає. Немає і не буде.

**
*

На дворі сонце, вперше від кількох тижнів, а на серці тьма. Ворог поцілів мене прямо в серце. Може краще було й не дожити? Здавалось мені, що вже ніщо на світі не зворушить мого закам'янілого від болю серця, але, коли я прочитав записку, світ закрутився переді мною і в голові загупали молоти, мов хотіли б розвалити череп. Катруся й Ігорчик не живуть. Чи ви можете уявити, що мій Ігорчик, янголик із золотими кучерями й синіми, як українське небо очима, лежить в калюжі своєї і материнної крові? Ворог довідався, що я при повстанцях. Вночі окружив хату. Коли зачали ламати двері, Катруся хватила зброю. Бойова дівчина. І її вже немає. Й Ігорчина немає... Немає в мене вже нікого, нікого з тих, кого я любив і про кого мріяв літніми вечорами в повстанській землянці.

**
*

Зловили шпигуна. Чи може бути щось гідкішого від

Юди Іскаріотського? Він лазив по лісах, нібито, збираючи ріща. Хлопці привели його до бункру. Казав: я бідний селянин. Немає чим у хаті палити... Діти малі... Дружина хвора... Не дають жити... Все забрали, хай будуть прокляті...

Воно могло б бути і правда, але щоб назбирати ріща, не треба пишпорити по цілому лісі. Його доволі зараз з краечку. Його придержали, а до села післали штафету.

Я сидів напроти нього і пробував заглянути в очі. Але він, ніби сполохано, виминав мій погляд, рушаючи губами, ніби молитву шепчучи.

— Пустіть, голубчики, домів. Жінка, діти дождають... Позамерзають... І в голосі його було більше страху, чим жалю. Ми дали йому їсти. Ковтнув кілька разів і залишив.

— Пощо мене держите? Не досить, що німці нас мучать, а ще й ви домучуєте?

Хлопці повернулись із села. Це був дійсно шпигун. Коли Ворон станув перед ним із пістолем в руках, шпигун затрясся, як осиковий листок.

— Співай, гадино, — ревноу Ворон, — в тебе ні жінки, ні діточок, хіба, що ти оженився із гештапо!...

Тому очі вилізли з лоба, як ракові.

Я подумав: такий був причиною смерти Катрусі й Ігорчика...

Шпигун впав на коліна й признався. Гидь!

Коли вже до щенту винищимо ту погань на нашій землі?

**
*

Бісова весна. Розлилася мокрою землею і в землянці вогко, аж капає. Колись ревматизм покрутить мене, як карлючку. А в тім: хто з нас доживе старости? А хотілося б... Воно то смерть ходить за нами, як любка диявольська, але вмірати не хочеться. Друг Байбак був найбільш одчайдушним з хлопців у цілій окрузі. Здава-

лось, що він мав якийсь дивний пакт із смертю. Він приніс їй в подарку більше жертв, чим найлютіша чума, тож і вона його не чіпалася. Бо, де ж їй було б такого помічника дістати? Байбак казав:

— Смерть? Дурні ви всі. Що таке смерть? Коли вона підійде до мене, я обійму її (він розкладав і стискав свої довжелезні, як гиляки могутнього дуба руки), обійму і притисну так, що із неї дух вийде. Отаке їй.

Коли ж принесли його раненого, він лежав день і другий, заціпивши зуби, аж кров із губ тріскала. А багато тої крові в нього було. Щедро підлив нею поле бою, а потому, казали, покроплював нею землю цілий час, як несли його до землянки. До біса тої крові в нього було.

Третього дня під вечір процідив він крізь зуби.

— Лисе, дай чарку горілки...

Я підійшов і побачив у його очав дивний блиск. Блиск, якого ніколи в Бабаєвих очах я не сподівався бачити. Блиск розпуки. І то розпуки тим страшнішою, що він пробував її в собі задушити.

— Зажди, друже, — сказав я, — лікар заборонив. Прийдеш до здоров'я...

Він крутьнув головою.

— Я вміраю, Лисе, вміраю, розумієш?...

І він підірвався на постелі, схватив мене за руку і стиск його був такий, як стиск смерти самої. Крізь зуби бухнуло враз із кров'ю:

— Рятуй... рятуй... ря...

І він застиг, держачи мене за руки кліщами.

Все таки життя краще від смерти.

Тільки його нитка не в наших руках...

**

Весна. Висохла земля, денече зелень сором'язливо вилазить, ніби розглядаючись, чи не завчасно. Скоро зазеленіє наш ліс, всі наші ліси заспівають наново знайому пісню. І знову марші, знову походи, знову бої, знову

повстанська слава вистрибне на шпилі дерев і буде сміятися, реготатися, аж заглушуючи цокотіння кулеметів.

Чистимо зброю. Переглядаємо припаси. Бісово мало того всього. А командир Зірка каже:

— Дістанемо більше, дістанемо. У ворога дістанемо...

Проклята історія: завжди у ворога багато того, чого в нас замало.

Завтра рушаємо. Остання ніч у землянці. Ця зима була не погана. Спокійна. Не ялося нарікати. А на весну, а в літі — ніщо нам не страшне. Від моря по море все наше володіння. І люди, і дерева все нам допомагає у боротьбі. Значить: живемо до зими. А в тім, хто його знає? І в літі бувають тяжкі бої. Але воно інакше. Коли оповідали про упадок землянки командира Буревія, мною стрясало. Смерть в бою — звичайна смерть. Але така, в землянці, — це страшне.

**
*

Командира Буревія застукали несподівано. Землянка була замаскована, але якось викрили її, чортові діти. Окружили. Був страшний бій, аж довколишні села тряслися. Вкінці ворог ввірвався до землянки. І тоді командир Буревій зірвав землянку. Кажуть, що стовп вогню врізався високо в небо, кілометрами було видно.

Ні, таки краще вмірати на відкритому полі.

Отож, завтра вирушаємо. Назустріч нашій співучій повстанській долі.

А ліс шумить...

І про що він шумить нерозгаданий?

**
*

Земля зелена... Дерева зелені, все зелене довкруги. Стара бабуся, що наливала мені вчора молоко, погладила мене по голові. Ніби електричний струм пройшов по мені, коли її старечі, покоцьорблені руки торкнули мое волосся.

— Пий синку, пий... Може твоя мати мого сина десь там нині годує...

І в її приблиздних від літ очах я побачив те щось, що віщує наперекір усім, наперекір усьому, нашу перемогу. Її син також десь при відділах. Але сердешна бабуся не знала, що моя мати не нагодує її сина, хоч і може хотіла б. Моя мати впала давно, коли ворог випалював мое село. Впала на порозі свого дому, коли рвалася за батьком, якого посіпаки виволікали з хати. Куля поцілувала її прямо в чоло і вона впала на поріг.

Не нагодує моя матінка сина твого, бабуся, як не нагодує вона свого власного, бо нагодувала вона кровцею своєю чистою землею нашу прабатьківську...

**
*

Проходимо лісами, полями, минаємо села й міста. А командир Зірка завжди всміхається. І чого він всміхається? Він завжди сміється. Коли лікар витягав кулю з ноги, Зірка сміявся. Диявол не людина. Здається, якби його розстрілювали, він і тоді всміхався б.

Стрілець Мамай сказав.

— Завтра перейдемо кордон великої України.

Я не втерпів.

— Іди ти до біса із своєю великою. Котра велика, а котра мала? Вся вона велика, коли в купі, а поріж її на куски, то і Київ буде в малій. Чи ти, дурню, не розумієш, що Україна тільки тоді великою може бути, коли вона від Сяну по Кавказ, а від Білого по Чорне? А відріж Західню, відріж Закарпаття, то з твоєї великої тільки ніжки й ріжки остануться.

Мамай образений. К бісу його. Ніби то як він народився в Козолупівці, Білоцерківського району, то він вже кращий від того, що народився в Пацикові, Станиславівського?

Мамай каже:

— Ну, й чого розкричався? Воно ж так прийнялось говорити.

А я йому:

— Ну, чи воно одне прийнялось говорити? А тобі вже

час знати б, що ми воюємо не за малу і не за велику, не за Східню, чи Західню, а за всю Соборну.

**
*

Вечір я сидів і глядів на небо. І перед моїми очима ставали постаті, постаті, постаті... Скільки нас залишилось? Хто його знає? Найкращі командири попадали один за одним. А скільки впало, що ми й не знаємо? Я думаю про нашу боротьбу. Я згадую свій перший бій і першу нашу перемогу. Тоді здавалось, що за тією першою прийдуть другі, скорі, блискавичні і вже ввижались перед очима брами Золотоверхого, вчувався гомін Святого Юра і Святої Софії і спів воскреслої батьківщини. А від того часу минуло багато літ. Багато років розстріляли ворожі гармати. І скільки ще розстріляють? Кажеться: вже недовго. А скільки воно саме є оте "недовго"? Рік? Десять? Століття?

Але надія зиркає із кожного кутка, з кожного дерева. Вона криється усюди. Вона напевно крилася в постаті отого лейтенанта ворожих партизанів, що в час наступу на наш відтинок, повернув свій скоростріл проти своєї армії і висік немало їх, заки впав біля скоростріла. Вона ховається в очах отих дивних дівчат, що із дивною тугою в серці пробігають Україну, несучи вісті від пункту до пункту. Вона крилася і в очах отого старшини ворожої розвідки, якому вдалося втиснутися між нас і стати ад'ютантом командира Савура, і який, замість виконати своє завдання, тобто забити командира, став одним із кращих повстанців... Хто його відає? Десь ота надія є, її можна відчувати, хоч і як невиразно.

**
*

Ми чистимо зброю й готуємось до дальшого маршу. Весна розквітає, як пишна квітка і наповняє своїм запахом простори. Зірка всміхається таємничо, читаючи записки, що надходять кожного дня із головної команди.

— Щось воно буде?

Хотілося б і нам знати, що... Але?

Я згадую головного командира. Згадую його, ніби через мряку бачу. Він переглядав наші відділи і ми всі ждали моменту, коли він стане перед нами. А коли врешті він станув переді мною, ніби якась вогка мряка насунулась мені на очі і я вже нічого не бачив, тільки очі, що дивились прямо, були блискучі і холодні, як доля.

XI.

І лунав із небачених, піднебесних глибин, що хвилювали великим зворушенням, голос грімкий, голос дзвінкий, як дзвінкою є пісня воскреслої весни; голос співучий, як співучим буває відгомін наповненого вітристими шумами збіжжя; голос прозорий як прозорою є далечінь погідного дня; голос повний, як повними будуть доспілі, важкі від запашних соків овочі багатої осені. І лунав той голос спокійно, спливав рівними хвилями, заливав просинь довкілля, виповняв ущерть розхилені серця.

... Не складайте ви собі скарбів на землі, де нищить їх міль та іржа, де злодії підкопуються і викрадають. А складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не знищать, і де злодії до них не підкопаються і не вкрадуть. Бо де скарб твій — там буде і серце твоє.

І відчинилися ще ширше простори мудрости, зацвітали багато цвіттям пізнання, і ласкаве сонце великої мислі ще яркіше загоряло. А чи то з висот безхмарих, а чи з глибів непростежених, з-за обрію синього, чи може аж з-поза розгорілого сонця, голос плив незмінний, рівний, як рівною є мудрість сама, тихий, як тихою є усяка правдива сила, не та сила скоропроминаюча, а та, що ні вітер, ні вода, ні буря, ні навіть час не розкришать її на порох. Сила вічна — сила правди правдивої.

... Око — це світло для тіла. То ж, як око твоє буде

здорове, то й усе тіло твоє світле. А коли б твоє око лихим було, то й усе тіло твоє — темрява. Ото ж, коли світло, що в тобі, темрява, то яка ж велика темрява та!

І серце, неначе спрагла скиба, розхилило сухі уста, пило холодну благословенну воду з кришталного джерела. І від вогкості тієї солодкої, від холоду життедайного яснішала думка, голубом сизокрилим лінула в простори, весело стріпаючи крильми і шумом дужого льоту сколихуючи небесну блакить.

... Ніхто двом панам служити не може. Бо або він одного зненавидить, а другого буде любити, або буде держатись одного, а другим знехтує...

Упевненість і рішуча думка виросла, як дуб широкогалузистий і глибококорінний, що віками зростає. Ясна і повна думка стала перед обрієм, як гора кам'яниста, якої найдужче землетрясення не зрушить із місця, а голос, повний могутньої сили, доброї сили тисячоліття. Неначе усі вогні, що віками горіли, не згоряючи, все полум'я своє в одне джерело злили, неначе усі голоси, що дзвеніли від початку світа і ті, що до кінця світа ще продзвеніти мали, в одну пісню зійшлися.

... Вранці Христос, повертаючись до міста, згоднів. І побачив він при дорозі фігове дерево і підійшов до нього та нічого, крім листя, на нім не знайшов. І сказав Він: — Нехай плоду не буде із тебе по вік! І всохло зараз же дерево фігове. А учні, побачивши це, дивувалися, кажучи: якже це так? Як швидко всохло дерево оце! А Ісус же промовив у відповідь їм: істинно, істинно, кажу вам, коли матимете віру й не будете сумніватися, то вчините не тільки, що з деревом отим, але коли і горі скажете: двигнись і кинься в море — станеться...

Отець Мирослав відложив молитвослов на стільчик і, зложивши руки, пірнув у задуму. Надворі стояла глибока ніч і торкала шорсткими руками вікон, затулюючи їх неначе очі, так, якби хотіла закрити перед поглядом отця Мирослава глухі світові простори, на яких у страшному стиску зчепилося добро із злом.

Отець Мирослав любив сидіти вечорами в своїй вилинялому старосвітському фотелі і, не маючи довкола

себе нікого й нічого крім темені і тишини, роздумувати про все, що за дня прошуміло повз нього.

І серед роздумувань він не зчувся, як задрімав. Темрява проглинула постать отця Мирослава і світ залила дзвінка тишина.

Коли отець Мирослав прокинувся, ніч уже поволі яснішала. Ніби темінь змучилася і від змучення того зачинала бліднути. З глибини кімнати стали висуватися обриси предметів й отець Мирослав встав із фотеля, підійшов до вікна, відкрив його і глибоко вдихав свіже повітря, що широкою хвилею вливалось знадвору. Повітря пахнуло розквітлою весною. Сивіли обриси хат, що ще потопали в тишині змученого сну. Це село було „його селом”. Він знав не тільки кожне дерево і кожну хату, він не тільки знав, хто в кожній хаті мешкає, він знав іще багато більше.

Він знав не тільки тайни, що дримали за стінами отих хат, він знав і ті найбільше бережені тайни, тайни сердець людей „його села”. І тому він дивився із зворушенням, що теплою хвилею обливало його власне серце, на обриси села, на обриси хат, неначе хотів проглянути через стіни і побачити, чи спокійні сні сняться людям, чи може бурхливі. А село ще спало.

І тоді з далечіні вистрілило полум'я. Неначе хтось відкрив двері величезного палениська, від якого бухав дим, освітлений вогнем. І полум'я стало розгорятися і далечіні порожевіли. Рожевість та впала ясними плямами на стіни хат, які ворухнулися від ласкавого того дотику, захиталися в хвилях синьої мряки і стали виразними, виразні-сінькими.

Таємні промені проховзнулися вуличками, як врапніші прохожі, торкнулись кожних дверей, ніби хотіли впевнитися, чи яка недобра сила не розкрила їх жорстким рухом вночі, чи бува вночі темні сили не зробили чого поганого в селі. Відтак промені ті підбігли до кам'яної огорожі, що бовваніла посередині села, поросла мохом і корчами дикої рожі, проховзнулися поміж крі-

слатими ясенями, а потому, видрапавшись, як пус-
тотливі діти, на саму найвищу баню старенької церкви,
загоріли ясно і зоряно на сріблом кованому хресті.

І тоді отець Мирослав перехрестився.

А вулицею стряс чвал коня.

Отець Мирослав здригнувся.

Кінь зупинився перед брамою, людина в уніформі
зіскочила і, відкривши браму, враз із конем ввійшла в
подвір'я приходства.

— Хто це міг би бути?

Тимчасом до дверей почувся стукіт. Старенька Ма-
рія відкрила двері й отець Мирослав почув її здивова-
ний виклик.

На коридорі почулись звучні кроки й двері відчини-
лися.

— Тату!...

— Борисе!...

Батько і син стояли і від зворушення не могли про-
мовити слова.

Вкінці отець Мирослав, погладивши сина по голові,
заговорив.

— Свят! Свят! Свят! Борисе, чому ж ти не повідомив
мене про те, що сталося!

— Тату, прошу мені вірити, не було як. Все сталося
так нагло і я мусів рішатись в останній хвилині...

Отець Мирослав дивився на свого сина і вогники, що
блїмали в його очах, заснули в вогкості, що збиралася

Отець Мирослав не впізнавав людини,
під повіками. Він дихав схвильовано.

— Сину!...

Борис поклав руку на батькове плече.

— Заспокойтеся тату, заспокойтеся... Бачите все до-
бре! Все гаразд...

Отець Мирослав вийняв хустинку й обтер свої очі.

— Ти не знаєш, Борисе, що я пережив, коли мене по-
відомили, що ти згинув. Ти міг усе таки якось подати мені
вістку. Міг... Не кажи... Ну, але вже все добре тепер...

Тільки скажи мені, як це сталося, що ти, який завжди переконував мене про недоцільність зудару з німцями — сам тепер...

Борис Мельник витягнув папіросницю, почаствував батька і закурив сам.

— Довга це історія, тату, але я скажу вам коротко і ви мене зрозумієте. За час мого короткого перебування при поліції — я мав нагоду, так мовити б, заглянути поза німецькі куліси. З ними не може бути ніякого компромісу, бо вони ніякого компромісу не хочуть. Вони хочуть усього. Вони хочуть зробити із нас білих муринів і то все. А коли мені доручили транспорт Орлича, а я знав, що його ждало б, коли б він полав у їхні руки — я мусів рішити. Чи з Україною, чи проти неї. Ваш син не міг інакше вирішити цього питання.

Отець Мирослав погладив сина по голові і сказав голосом тихим, як легіт весняного вітру:

— Ти вирішив правильно, сину... Одиноко правильно...

На вулиці почувся тупіт коней. В село в'їздив відділ кавалерії. Блискала у вранішньому сонці блискуча зброя. Коні йшли вільно, повагом, ніби на параді. Двері хат відкрилися і на порогах поставали жінки, мужі й старики. Через вікна виглядали заспані дитячі оченята.

Отець Мирослав підійшов до вікна. Борис стояв біля нього.

— Це наші, тату...

Отець Мирослав підняв руку вгору і зробив в повітрі знак хреста.

— Хай вас, любі діти, Бог благословить і береже Матінка Божа.

Відділ від'їхав на майдан посередині села.

І тоді з небес вилилася радість і затопила своїми золотими хвилями світ.

Кінець першої частини.